

Kur'an'da *Helû*' İfadesi

-Psikoloji ve Ahlâk Felsefesinin "İnsanın Hazza Düşkünlüğü Elemnden Kaçışı" Konusundaki Yaklaşımlarıyla Bir Mukayese-

Abdurrahman KASAPOĞLU*

Özet: İlk çağlardan beri insan psikolojisi üzerinde düşünürlerin en çok dikkatini çeken hususlardan biri, insanın hazza eğilim duyması elemnden kaçınması olmuştur. Kur'an'da geçen *helû*' ifadesi ve bu ifadenin izahı mahiyetindeki âyetler, "insanın hazza eğilimli ve elemnden kaçan bir varlık" oluşunu anlattığını düşündüğümüz sözlerdir. Müfessirlerin *helû*' ifadesine getirmiş oldukları genel izahları dolaylı olarak insanın hazza düşkünlüğünü, elemnden kaçmayı tercih edişini anlatır. Bununla birlikte, İbn Keysân, Mâtürîdî, Râzî gibi müfessirler *helû*' ifadesini doğrudan insanın hazza yönelişi ve elemnden kaçışı olarak tefsir etmişlerdir. Kaldı ki, diğer müfessirlerin izahları da anlam itibarıyla aynı sonuca ulaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Haz, elem, ahlâk felsefesi, psikoloji, Kur'an, müfessirler.

Abstract: - *Expression Of Helû' In The Quran: A comparison with the approach of Philosophy of Psychology and Ethics on "Human's likes of pleasure and his escape from sorrow"* - One of the issues that attracts the most attention of thinkers of human psychology from the earliest times has been the trend of people to feel the pleasure and refrain from sorrow. Qur'anic expression *helû*' and the verses referred to the explanation of it are the words that we thought occurring to tell "the man as a being who is prone to the pleasure escapes from pain." The general explanation of the expression *helû*' brought by the commentators indirectly asserts that people prefer the pleasure and escape from sorrow. However, exegetes such as Ibn Keysân, Maturidite, and al-Razi interpret it as the preference of joy and escape from sorrow. Moreover, interpretations of other exegetes also result to have the same meaning.

Keywords: pleasure, sorrow, moral philosophy, psychology, Qur'an, exegetes.

* Prof. Dr. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, e-posta: abdurrahman.kasapoglu@inonu.edu.tr

Giriş

Helû' ifadesi, Kur'an'da insanın psikolojik yapısına açıklık getiren önemli kelimelerden birisidir. Gerek *helû'* ifadesi gerekse bu ifadeye anlam genişliği sağlayan diğer Kur'an açıklamaları, (70/20-35) insanın hazza olan eğilimini, elemden kaçışını ifade eder bir mahiyet arz etmektedir. İnsanın hazza eğilim göstermesi, elemden kaçması meselesi, ilk çağlardan beri insan düşüncesini meşgul etmiştir. Nitekim her dönemde düşünürler haz-elem olgusuyla ilgilenmişlerdir. Filozoflar, ahlâk felsefesinin bir meselesi olarak haz-elem konusuna yaklaşım gösterirken, psikologlar bu olguyu, insanın doğal ruhsal yapısını oluşturan bir öge olarak değerlendirmişlerdir.

Araştırmamızda hem felsefecilerin hem de psikologların haz-elem olgusuna yaklaşımlarını ele aldıktan sonra müfessirlerin, *helû'* ifadesine getirdikleri yorumları inceleyeceğiz. İnsan doğasındaki hazza eğilim ve elemden kaçma olgusunun müfessirlerin yorumlarına ne şekilde yansıdığını belirlemeye çalışacağız. *Helû'* kelimesinin Arapça'da kullanıldığı anlamlardan, Hz. Peygamberin *helû'* olgusuna değindiği hadisi şeriften hareketle konuya açıklık getireceğiz.

Hepsinden de önemlisi, *helû'* olgusunun Kur'an'da yer almasının amaçlarını, Allah'ın bu konuyu zikretmek suretiyle insanlara vermek istediği mesajları belirlemeye çalışacağız.

I. İlmî Disiplinlerde Haz ve Elem

Hazcılık, "psikolojik hazcılık" ve "ahlâkî hazcılık" olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar. Psikolojik hazcılığa göre, insanlar her zaman en büyük hazzı ve en az acıyı vereceğini düşündüğü şeyi seçerler. Her zaman haz elde edecek ve acıdan kaçacak şekilde hareket ederler. Hazcılığın diğer şekli ahlâkî hazcılıktır. Bu görüş, insanların haz alacak ve acıdan kaçınacak şekilde eylemde bulunmaları gerektiğini söyler. İnsanlar bu şekilde davranırlarsa iyi yaşayabilirler.¹ Haz ve elem konusu genel olarak psikolojinin ve ahlâk felsefesinin konusu olmuştur. Araştırmamızda öncelikle psikolojinin, ardından ahlâk felsefesinin haz-elem meselesine yaklaşımını inceleyeceğiz.

¹ Adam Morton, *Pratikte Felsefe*, Çev. Mukaddes İlgün, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006, s. 217-218.

A. Psikolojide Haz ve Elem

İnsan haz ve elem arasında yaşar. Bunlar bütün hislerin iki esas elemanıdır. Haz ve elem, bütün duygusal ve zihinsel hayata ilişkin olaylara eşlik eder. Bir hayat kanunu olarak haz ve elem, yaşamının ayrılmaz iki koşuludur. İnsanlar elemenden kaçmak, hazza kavuşmak için çaba harcar. İnsan ömrü, büyük ölçüde acıdan kaçarak ve haz peşinde koşarak harcanan bir süreçtir.

Neredeyse her davranış, elem ve haz yönünden bir duyguyla birlikte bulunur. Eğer davranış güçlü bir güdünün doyurulması amacıyla yapılıyorsa, haz ya da elemi yeğniği de aynı şekilde artar; duygu coşkuya dönüşür.²

Haz, bir güdünün doymu sağlandığında ya da amaca ulaşıldığında duyulan histir. Haz organizmada genellikle hoşlanma duygusu meydana getirir. Gülme ve gülümseme haz hissinin en açık belirtileridir. Haz veren durumlar, kontrol edilmesi güç sevinç hali ile gündelik hayatın sakin hazları arasında değişen çeşitli şekillerde ortaya çıkarlar. Bir başka deyişle, hazların şiddeti yüksek veya düşük olabilir. Açlık, susuzluk, cinsellikle ilgili arzuların doyurulması, yorgun iken hissedilen dinlenme ihtiyacının karşılanması neticesinde haz elde edilebilir. Yine hazzın, serbest ve engellenemeyen etkinliklerle, zihinsel ve bedensel kapasitenin kullanılmasıyla, yeni olay ve deneyimler yaşamak suretiyle meydana gelebildiği görülür. İnsana haz veren nesne ve durumlar, yaşla birlikte yeteneklerin olgunlaşmasına ve öğrenilmiş davranışlara bağlı olarak sürekli değişir. Çocuğun yaşı ilerledikçe, daha önceki evrelerde haz vermiş olan durumlar çekiciliğini kaybedebilir.³

Duygu, bireyin iç ve dış dünyadan etkilenmesi sonucunda genel olarak "hoşlanma" ya da "acı duyma" şeklinde ortaya çıkak tepkilerdir. Genel manada hoşlanma / haz ve acı duyma / elem sözcükleriyle ifade edilen duygu, bireyin güdülerini yahut temel gereksinimleriyle ilişkilidir. Bunların doyurulması hoşlanma yaratırken, doyurulmaması acı duygusu uyandırır. İnsan, içgüdülerin, ihtiyaç ve eğilimlerin tatmini peşinde koşar. Güdü ve eğilimlerini doyurmak ona haz verir. Doyurulmayan içgüdüler, ihtiyaçlar, eğilimler elem verirler.

² İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara, 1996, s. 124.

³ Arthur I. Gates ve diğerleri, *Eğitim Psikolojisi*, Çev. Nemci Z. Sarı, M.E.B., İstanbul, 1968, I/106-107; Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Hüsnü Arıcı ve diğerleri, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 226; Adnan Erkuş, *Psikolojik Terimler Sözlüğü*, Doruk Yayınları, Ankara, 1994, s. 147; Handan Asude Başal, *Gelişim ve Psikoloji*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 124-125.

Duygular haz kaynağı olması, hayatı renklendirip güzelleştirmesi bakımından insan için önemlidirler.⁴

İnsanlar iç ve dış dünyadan etkilenirlerken, bu etkilenmelerin tesiriyle “hoşlanma” ve “acı duyma” şeklinde iki durum ortaya çıkar. Hoşlandıkları şeyi sever, ona yaklaşırlarken, hoşlanmadıklarından da kaçarlar. Kendilerine haz veren varlıklara, olaylara yani uyarıcılara ulaşmak, onları elde etmek isterler. Elem veren uyarıcılardan ise kaçma, uzaklaşma, kurtulma çabası gösterirler. Hazların devamlı olmasını ne kadar çok arzu ederlerse, elemi bir an önce sona ermesini de o kadar çok isterler. İşte bu durum duygu olarak adlandırılır. İnsanlar ve hayvanlar, gerek bedensel gerekse ruhsal yönden hoş olan şeylerle karşılaşmayı isterlerken, acı veren şeylerden kaçarlar.⁵

Haz, insana yararlı olaylara, elem ise zararlı olaylara bağlı olarak meydana gelir.⁶ Bazı olay ve varlıklar bireyde memnuniyet, hoşnutluk ve sevinç meydana getirirler; bu tepkilerin kaynağında haz vardır. Bazı olay ve varlıklar ise, bireyde hoşnutsuzluk, memnuniyetsizlik, nefret meydana getirirler. Bu tepkilerin kaynağında ise elem mevcuttur. İnsanın aldığı uyarımlar, yaşam koşullarına ve eğilimlerine uygun, ihtiyaç ve beklentileri doyurucu nitelikte ise, bunların yarattığı duygular haz verici olur. Yaşam koşullarını ve insanın dengesini bozucu, ihtiyaçların karşılanmasını engelleyici olan duygular da elem vericidirler. Yaşantıyı kolaylaştıran, sağlık ve esenlik getiren, ihtiyaçları doyuran uyaranlara ve davranışlara karşı insanda yatkınlık ve eğilim vardır. Haz duygusu, bu eğilimin bir sonucudur. Yaşam düzenine, eğilim ve ihtiyaçlara ters düşen, sağlığı bozucu olan uyarıları reddetme, onlara karşı durma eğilim ve yeteneği vardır. Elem duygusu bu yeteneğin bir sonucudur.⁷

“Haz ve elem” olgusu, “istek ve nefret” olgusundan ayrı düşünülemez. Haz, hazza karşı duyulan istekten; elem de eleme karşı duyulan nefretten ayrılmaz. İnsanlar hazzı her zaman memnunlukla kabul ederler, ama elemi hiçbir

⁴ H. Şükrü Selçikoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, Üçgen Yayınları, Ankara, 1962, I/213; Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, Binbaşoğlu Yayınları, Ankara, 1992, s. 140-414; Banu Yazgan İnanç ve diğerleri, *Gelişim Psikolojisi*, Nobel Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 255.

⁵ Cavit Binbaşoğlu, Ekin Binbaşoğlu, *Endüstri Psikolojisi*, Kadıoğlu Matbaası, Ankara, 1991, s. 20-21; Lütfi Öztabağ, *Psikolojide İlk Adım*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983, s. 162.

⁶ İbrahim Alaettin Gövsa, *Çocukta Duygusal Gelişim*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1998, s. 20.

⁷ M. Nail Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, Pelin Ofset, Ankara, 1998, s. 116; Öztabağ, s. 162.

zaman istemezler. Haz duyulduğu zaman insanın ruhunda ve bedeninde genişlik ve ferahlık hissi ortaya çıkar. Elem duyduğunda ise, darlık ve sıkıntı hissi baş gösterir.⁸

İnsana elem ve haz veren duygular çok çeşitlidir. Bunlar sevindirici, yasaklayıcı, savunucu ve saldırgan duygulardır. Sevindirici duygular –mutluluk, sevgi, hoşlanma, merak, zevk ve benzeri- insanı haz veren bir davranışa yönlendirir ya da bir davranışın sonunda haz verirler. Korku, sıkıntı, üzüntü, keder, tiksinti, bıkkınlık ve benzeri yasaklayıcı ve savunucu duygular, sevindirici duyguların tersine insana elem verirler. Öfke, kin, nefret, düşmanlık, aşırı hırs, kıskançlık gibi saldırgan duygular ise, bireyi karşısındakine elem verecek tutum ve davranışlarda bulunmaya yönlendirirler.⁹ İster basit, isterse karmaşık olsun, duygu durumları şuura genellikle haz ya da elem karakteri şeklinde yansır. Bu durum teessür hallerinin iki kutupluluğu olarak ifade edilir.¹⁰

Haz ve elem durumu, bunlardan türeyen duygulanım ve coşkular, nitelik ve niceliklerine göre düşünce, tutum ve davranışlara yansır. Haz ve elem organizma üzerinde birbirine zıt etkileri olur. Haz, hareketi ve faaliyeti artırır, mimik ve jestlere canlılık getirir, düşünceyi hızlandırır. Haz halinde kan dolaşımı, solunum hızı artar, böylece beden ısısı yükselir. Haz, bazı taşkın hareketlerle, bağırıp çağırmak, şarkı söylemek suretiyle açığa çıkar. Buna karşılık elem, belli bir sınır dahilinde hareketi yavaşlatır, etkinliği azaltır, bazen tamamen hareketsizliğe sebep olur, mimik ve jestleri donuklaştırır, düşünceyi ağırlaştırır. Elem halinde kalp vuruşları yavaşlar. Eleme maruz kalmak, üzüntü içerisinde çırpınmaya, korku içinde sakınmaya çalışmaya sebep olabilir. Elemler ezici ve yıpratıcıdır; korunma içgüdüsünü tehdit eden bir afet gibidir. Hayvanlar tekâmül ettikçe elemleri artar. Haz, insanın kendini güçlü hissetmesine vesile olurken, elem gücün azalmasına sebep olur.¹¹

⁸ Paul Guillaume, *Psikoloji*, Çev. Refia Şemin, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 61; Ali Haydar Taner, *Psikoloji*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 166.

⁹ İbrahim Ethem Başaran, *Örgütsel Davranış*, Gül Yayınevi, Ankara, 1991, s. 121-122.

¹⁰ G. Dwelhouvers, *Psikoloji*, Çev. Mustafa Şekip Tunç, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1952, s. 193.

¹¹ Mustafa Şekip Tunç, *Psikolojiye Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1949, s. 132; Komisyon, *Ruhiyat*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 69-70; Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 77; Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 66-67; Taner, s. 169.

İnsanın bünyesine tüm eylemlerinin başlıca kaynağı, devindirici ilkesi olarak haz ve elem duygusu yerleştirilmiştir. Haz ve elem, birey davranışlarını etkileyen çok kuvvetli etmenlerdir. Bir başka deyişle, insan davranışlarının motivleridir. Canlı birey, güdü ve eğilimlerinin tesiri altında hazza ulaşmaya elemden kaçınmaya çalışır. Sonuç itibarıyla haz ve elem, insan hayatı için çok önemli bir gelişme faktörü olur. Haz ve elem duyguları, yaşantıyı düzenleyici, yönlendirici ruhsal güçlerdir. Bireyin ve insan türünün varlığını sürdürmesine yarayacak şeyler haz, bireyin ve insan türünün geleceği için tehlikeli ve zararlı olan şeyler eleme yol açarlar. Haz ve elem, insana fayda ve zararı öğreten bir rehber konumundadır. Yerine göre, bireyi tehlikelerden koruyan bir yol gösterici rolü üstlenirler.¹²

Canlı organizmanın acı verici durumlardan kaçınması, dokuların bütünlüğünün korunması, zarara uğramaması için hayatî önem taşır. Acı verici bir uyarı, genellikle organizmayı dengesizlik veya rahatsızlık meydana getirebilecek durumları azaltmaya, ortadan kaldırmaya sevkedecek hareketi yapmaya zorlar.¹³

Haz ve elem, bedensel, ruhsal ve ahlâkî alanda insanlar için bir yol gösterici, yardımcı, yaptırım gücü olarak rol oynar. Haz ve elem, çoğu kere bedenin ve ruhsal yapının iyi ya da kötü işleyişinin bir işareti olabilirler. İnsanın hissettiği fizyolojik bir acı, bedensel bir bozukluğun alameti olabilir. Yapılan işten zihinsel haz almak, başarı elde etmek, yeteneklere uygun iş seçiminin alâmeti olabilir. Can sıkıntısı ve yorgunluk, yanlış bir çalışma sahasında faaliyet gösterdiğimizize işaret edebilir. Ahlâkî eylemlerden alınan haz doğru yolda olmanın, huzursuzluk ve iç sıkıntısı ise, yanlış yolda olmanın belirtisi olabilir.¹⁴

Hoşlanım / haz ve acı / elem ilkesi: Freud, insanın yaşamının hoşlanma veren yaşam içgüdüleriyle ve bunun karşıtı acı veren ölüm içgüdüğüne yönetildiği görüşünü savunur.¹⁵

Psikanalitik kurama göre, ruhsal süreçler otomatik olarak haz ilkesiyle yönlendirilir. Ruhsal süreçleri uyaran, her seferinde elem veren bir gerilim mevcuttur. Ruhsal süreç, bu gerilimin azalacağı, elemden uzaklaşıldığı, hazzın

¹² David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1997, s. 135; Komisyon, *Ruhiyat*, s. 70; Taner, s. 167; Öztabağ, s. 162; Karakuşçu, s. 116.

¹³ İ. Alev Arık, *Motivasyon ve Heyecana Giriş*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 181-182.

¹⁴ Nurettin Topçu, *Psikoloji*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 76-77.

¹⁵ Mithat Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yayınları, Ankara, 1990, s. 79.

üretildiği bir yöne doğru gider.¹⁶ Haz ilkesi psikanalizde, cinsellik, açlık, susuzluk gibi dürtülere anında doyum aramaya, acı verici durumlardan ve yoksunluklardan kaçınmaya güdüleyen ruhsal güçtür. Freud'a göre, "id" haz ilkesine göre hareket eder. Ahlâkî sınırlamaları göz ardı ederek, güdülerini doyuracak, elemenden kaçınacak şekilde davranır.¹⁷

Haz ve elem, özdeksel / cismanî olabileceği gibi tinsel / ruhsal / manevî de olabilir. Özdeksel haz ve elem, bedenin ihtiyaçlarından kaynaklanır. Eğer ihtiyaçlar karşılanmış, bedenin rahatı sağlanmış ise, duyulan şey hazdır. Şayet ihtiyaçlar giderilmemiş, bedenin rahatı bozulmuş ise, elem duyulur. Özdeksel elem, kökeni deride ya da iç organlarda bulunan ağrı ya da sızı verici durumlardır. Duygu olaylarının asıl konusu olan tinsel hazlar ve elemeler de ruhun ihtiyaç ve özemlerine bağlıdır. Eğer ruhun ihtiyaç ve beklentileri karşılanırsa haz duyarız; karşılanmadığı hallerde ise, hissedilen şey elemidir. Yaşantıların insanda yarattığı acı verici izlenimlere tinsel elem denir. Belli bir uyarıcısı olmayan bu tür acılar kısa ya da uzun süreli olabilir, bireyi etkinliğe ya da pasifliğe sürükleyebilir.¹⁸

Özdeksel haz ve elemelerle tinsel haz ve elemeler arasında bazı farklar vardır. Özdeksel hazlar, fiziksel haz ve elem dediğimiz şeylerdir. Hayvanlarda da, çocuklarda da bulunur. Fiziksel haz ve elemelerin nedenleri de fizikseldir. Özdeksel haz ve elemelerin, organizmayla ayrılmaz bir ilişkisi vardır, hazzı ya da eleme sebep olan faktörler yok olunca haz-elem de sona erer. Bir başka deyişle, fiziksel haz ve elem, nedenleri bulunduğu sürece var olabilir. Oysa tinsel haz-elem, duygusal sistem içerisinde gerçekleştiği için, faktörleri kaybolursa bile çağrışımla, zihinsel hatırlamayla yeniden canlandırılmaları mümkündür. Bedensel hazlarda böyle bir durum söz konusu değildir. Tinsel hazların-elemelerin faktörleri daha çok sosyal etken ve değerlerdir. Diğerleri ise daha çok fizyolojik ma-

¹⁶ Sigmund Freud, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, Çev. Ali Babaoğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s. 21.

¹⁷ Rod Plotnik, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Tamer Geniş, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009, s. 436; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 359.

¹⁸ İbrahim Alâettin Gövsa, *Çocuk Ruhu*, M.E.B., İstanbul, 1952, s. 171; Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, M.E.B., İstanbul, 2000, s. 2; Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 9.

hiyettedir. Sevinç, keder gibi tinsel hazlar ve elemeler, toplumsal kaynaklıdır. Toplumsal hazların nedenleri yine toplumsaldır.¹⁹

Psikologlar, hazları ve elemeleri çeşitleri bakımından farklı guruplar halinde değerlendirmişlerdir. Bir şeyi öğrenmiş olmaktan ya da merakın giderilememiş olmasından kaynaklanan zihinsel haz-elem; birine iyilik yapmaktan ileri gelen ya da suç işlemekten doğan törel haz-elem bunlar arasında sayılabilir. Suçluluk ve günahkârlık duygu ve düşünceleri törel acıya sebep olur. Burada hazzın düşünceye ve ahlâka ait değerler açısından sınıflamaya tabi tutulduğunu görüyoruz.²⁰

Haz ve elem duyguları çocukluktan yetişkinliğe doğru gelişirken çok az bir değişim geçirir. Aslında burada değişen, bu duygularla eşleşen fikirlerdir. Haz ve elem duyularının, fizyolojik canlanmadan geriye bildirimler sebebiyle ortaya çıktıkları ve bu canlanma yapısının ömür boyu değişmeyebileceği sanılmaktadır. Ama bu duyularla eşleşen fikirler gelişim gösterirler.²¹

Hoşlanma ve acı duyma duyguları çocukta doğumla birlikte görülür. Hayatın başlangıcında haz ve acı hislerinin tamamen organik bir temeli vardır. Bir bebeğin genel tepkisi, acı veren şeylerden kaçmak, haz veren uyarıcıları sürdürmeye çalışmak şeklinde gerçekleşir. Çocuğun haz veren uyarıcılar peşinde koşması, onları devam ettirmeye uğraşması, buna karşılık acı veren şeylerden kurtulmak ve uzaklaşmak istemesi eğitim ve öğretimde motivasyonu sağlamak bakımından önemlidir.²²

Öğrenmekten haz aldığımız şeyleri öğrenir, elem duyduklarımızı öğrenmeyiz. Öğrenilmeye uğraşılan şey, haz verdiği müddetçe çocuk öğrenme gayreti içerisinde olabilecektir. Çocuk acı duygusundan kaçtığına göre, eğitim ve öğretim ortamı, mümkün olduğunca "hoşlanma duygusu veren bir ortam olarak düzenlenmelidir. Öğretmen, öğrencinin eğitimiyle meşgul olurken, insanın hazdan memnun olması, acılara nefretle bakması özelliğinden mümkün olduğunca yararlanmalıdır. Bununla birlikte çocuk, eğitim ve öğrenme süreci

¹⁹ Ziya Gökalp, *Felsefe Dersleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, s. 489; Cemil Sena Ongun, *Psikoloji Dersleri*, Semih Lütfi Bitik ve Basımevi, İstanbul, 1935, s. 96-97.

²⁰ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 1; Gövsa, *Çocuk Ruhu*, s. 172.

²¹ Sibel Arkonaç, *Psikoloji*, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 1993, s. 259.

²² Vedide Baha Pars ve diğerleri, *Eğitim Psikolojisi*, M.E.B., İstanbul, 1970, s. 64-65; Binbaşioğlu, *Eğitim Psikolojisi*, s. 142.

içerisinde, ileride elde edilecek haz ve doygunluk için belirli acılara katlanabilmesini öğrenecektir. Çünkü hayatla uyumlu yaşayabilmek için her zaman sadece haz kaynağı olan şeylere yönelmek, acı verecek şeylerden kaçınmak imkânsızdır. Eğitim ve öğretimde haz-elem ilkesinden yararlanmak söz konusu olduğunda, öğretilecek şeylerin mutlaka haz sağlayacak mahiyette olması gerektiği zannına kapılmak doğru değildir. Çocuk, hayatın doğal koşulları içerisinde var olan acı / elem kaynakları ile bir arada yaşayabilmeyi, bunlarla başa çıkabilmeyi öğrenmek durumundadır. Çocuk, hoşlanılacak durumlarla birlikte acı veren durumlara da alıştırılmalıdır. Hayatın haz veren yanları kadar, elem veren yanlarının olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.²³

Kant'a göre, çocuklar, çok fazla yoğun olmayan hazlara memnuniyetleri temin edilecek şekilde alıştırılmalıdır. Haz ve elem duygularının eğitimi, hissiyatı gevşetecek, bireyi rahata alıştıracak şekilde olmamalıdır. Çünkü gevşeklik ve rahata gösterilen aşırı eğilim bütün olumsuzlukların temelidir.²⁴

Hazların, yüksekliği, inceliği, ahlâkî değerlere uygunluğu, duygu eğitiminin hedefleri arasındadır. Eğitimciler her şeyden önce, zaptedilmesi güç olan haz dürtüsünü manevî değerlere doğru kanalizere edebilmelidirler.²⁵

B. Ahlâk Felsefesinde "Haz ve Elem"

Hazcılık, hayatın anlamını hazzı aramakta ve acıdan kaçınmakta bulan, yaşamı hazların değerli kıldığını öne süren dünya görüşü, mutluluğu insan yaşamının asal ilkesi, en yüksek amacı kabul eden ahlâk öğretisidir. Söz konusu mutluluk amacına acıdan kaçınıp haz elde etmek suretiyle ulaşılabilir. Bu ahlâkî öğreti, hazzın insan doğasında mündemiç bulunduğu ve insanın tüm eylemlerini belirleyen ana ilke olduğu düşüncesine dayanır. Bu öğreti, hazzı ahlâk ilkesi olarak kabul eder, hazza ahlâkî değer atfeder, onu ahlâk eyleminin ereği ve ölçeği sayar. İyiyi hazza ulaşma, acı çekmekten kurtulma; kötüyü de acı çekmeye neden olan şey olarak tanımlar. Hazzın yaşamdaki en yüksek iyi olduğunu, insanın her eyleminin hazza yönelmesi gerektiğini, söz konusu ey-

²³ Herbert Sorenson, *Eğitim Psikolojisi*, Çev. Gülten Yazgan, M.E.B., İstanbul, 1968, s. 87-88; Pars ve diğerleri, s. 65; Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, s. 143.

²⁴ İmmanuel Kant, *Pedagoji Üzerine*, Çev. M. Rahmi, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1993, s. 59.

²⁵ Paul Foulqoié, *Pedagoji Sözlüğü*, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, s. 210; Selçikoğlu, I/214.

lemelerin ahlâkî değerinin hazza yol açıp açmamasına göre değerlendirilebileceğini savunur.²⁶

Hazcılık Antikite’de yaratılmış ve geliştirilmiş bir akımdır. Mutluluk isteği ister bireysel hazcılık isterse sosyal hazcılık olsun, insan davranışının esas motifi olarak ele alınmıştır. Hazcı etik, mutluluğun insanın en yüksek amacı olduğu ilkesinden hareket eder. Mutluluk deyince, sadece hazzı anlar. Buradan da herkes kendisine haz veren şeyleri yapmalıdır ilkesini türetir. Fakat hazcılar, mesele neyin en çok haz verdiği sorusuna geldiğinde görüş ayrılığına düşerler.²⁷

Ahlâkî hazcılık, Aristippos, Epikuros, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi düşünürler tarafından savunulmuştur. Ahlâkî hazcılık akımının tarihinde bilinen ilk temsilcileri arasında Aristippos ve Epikuros gösterilir. Araştırmamızda bu iki filozofun görüşlerini ahlâkî hazcılığa örnek olarak ele alacağız.

Hazcılığın kurucusu Aristippos’tur. Aristippos, ahlâk ağırlıklı felsefesinde haz ile acı üzerine odaklanmış, bunları, insanın içsel olarak hissettiği fiziksel durumlar olarak tanımlamıştır. Ona göre haz, insan iradesinin biricik hedefidir. Çünkü insan doğası hazza yöneliktir. Hazzı istemek ve aramak insan için tabii bir duygudur. İnsan şiddetli bir şekilde, içinden gelen arzuyu gerçekleştirme isteği duyar. Aristippos için, haz veren şey iyi, acı veren şey ise kötüdür; bu ikisi dışında kalan şeylere de aldırılmamak gerekir. Haz, iyyinin bizzat kendisidir. Böylece o, iyi ile hazzı aynılaştırır. Bu anlayışı ile de hazcılığın kurucusu kabul edilir.²⁸

Aristippos, insan vücudunun her an değişmekte olduğunu, bu değişme yüzünden bazen uyumunun bozulabildiğini, bazen de bu uyumun yeniden kurulabildiğini belirtir. İşte bu uyumsuzluk durumu acı duygusunu, uyumlu-

²⁶ İvan Frolov ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 205; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, tsz., s. 93; Cemal Yıldırım, *Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 98; Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2004, s. 251; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları, Ankara, 1997, s. 319.

²⁷ M. Rosenthal, P. Yudin, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1997, s. 202; Annemarie Pieper, *Etiğe Giriş*, Çev. Veysel Atayman, Gönül Sezer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 236.

²⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefeye Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 190; Hüsameddin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, HÜ-ER Yayınları, Konya, 2000, s. 200; A. Baki Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s. 646.

luk durumu ise haz duygusunu meydana getirir. Bu duygu durumları bedenine ortaya koymuş olduğu davranışlarla / hareketlerle yakın bir ilgi içerisinde. Yumuşak hareketler haz, sert hareketler acı, hareketsizlik ise, hazzsızlık-acısızlık doğurur. Hazla ilgili bu üç psikik yaşantıdan yumuşak olanı, kişiyi doğayla uyumlu bir konuma getirir. Sert diye ifade edilen ikincisi şiddetli bir yaşantı olup acıya yol açar. Üçüncüsü ise, haz ve acının bulunmadığı nötrallite durumudur. Bu üç durumda istenen ve uğraşılmaya değer bulunan sadece hazzdır. Mutluluk açısından önemli olan, yumuşak yaşantıda ortaya çıkan hazzdır.²⁹

Aristippos'a göre, hazzın nereden geldiğinin, hazzı doğuran şeyin ne olduğunun hiçbir önemi yoktur. Haz olması yönünden her haz iyidir, "haz olmak" bakımından her haz ötekine eşittir. O, hazzı şimdiki anda hissedilen yumuşak hareketlere bağlamış, maddî hazlara manevî hazzlardan daha fazla değer atfetmiştir. Zira maddî hazları doğuran hareketler şu anın duyumlarıyla sınırlıyken, manevî hazlara geçmiş ve gelecekle ilgili öğeler karışabilmektedir. Haz çeşitleri arasında fark gözetmeyen, geçmiş ve geleceği dikkate almaksızın kendisini içinde bulunan anın hazlarıyla sınırlayan Aristippos'un hazzcılığı, "nice-likel" bir hazzcılıktır.³⁰

Hazzı insan eylemlerinin amacı ölçüsüne yükselten Aristippos, hazzın denetimi altına girmeden, onun esiri olmadan zevk almayı bilgeliğin tanımlayıcı belirtisi sayar. Dürüst ve doğru bir yaşam, ancak dünya nimetlerinden bilgili bir yaklaşımla olabildiğince çok haz almakla mümkündür. İnsana düşen görev, gereksinimleri azaltmak, sınırlı gereksinimlerle yaşamaktır. Zira gereğinden fazla haz insanı hayal kırıklığına uğratar. Aristippos'a göre, akılcıca yaşanması gereken hayat, insanın kendini tutkularının esiri olmaktan kurtarmasıyla sağlanabilir.³¹

Epikuros'un ahlâk görüşü, her şeyden önce bireysel ahlâk felsefesidir, bir başka deyişle egoistlik ahlâkıdır. Epikuros, ahlâk öğretilerinde Aristippos ekolüne dayanır yani o da hazzcıdır. Ancak Epikuros, Aristippos'un bedensel hazzına karşı, tinsel hazzı yeğler. Epikuros'a göre hazzı ulaşmak her canlı için en doğal amaçtır. Bütün canlılar, bu arada insanlar hazz peşinde koşar, acıdan kaçınırlar.

²⁹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 50-51; Doğan Özlem, *Etik – Ahlâk Felsefesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 55; Erdem, s. 200.

³⁰ Ahmet Cevizci, *Etiğe Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 46.

³¹ Ernst von Aster, *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, Çev. Vural Okur, İm Yayın Tasarım, İstanbul, 2005, s. 180-181; Tuncar Tuğcu, *Batı Felsefesi Tarihi*, ALESTA Yayınları, Ankara, 2000, s. 132; Pieper, s. 236.

Dolayısıyla haz iyi, acı kötüdür. Düşünüp tartmak koşuluyla yaşamdan haz alınmalıdır. Bir başka deyişle, iyi bir yaşam, müreffeh olduğu kadar, acının ve ıstırabın olmadığı yaşamdır. İnsan, yaşamı boyunca en fazla hazzı elde etmek, en az acı ve ıstıraba katlanmak için hesap yapmalıdır.³²

Elde edilmek istenen hep “vücudun bir andaki acısızlığıdır”. Bunun için de gereksinimleri kontrol etmeyi bilmek gerekir. Hayat, ancak ölçülü ve dengeli bir biçimde tadılırsa, amaç olan en yüksek değere, bir başka deyişle “şen bir gönül esenliğine” ulaşılabilir. Tam mutluluğun gerçekleşmesi için her andaki ihtiyaçların doyurulması yeterli olmaz; devamlı olan “sükûn / dinginlik hazzı”na ulaşmak gerekir. Ahlâkî hayatın en yüksek ürünü, bânının / “iç”in sarsılmaz sükûnudur. Epikür, bedensel haz ve zevklerden daha kalıcı, dış etken ve koşullardan daha bağımsız olması sebebiyle manevî ve ruhsal hazlara öncelik tanır. Manevî haz, cismanî hazzı göre, karşılaştırma kabul etmez biçimde yüksek görülmelidir. Burada filozofun, hazları, statik yani dinginlik içinde hazlar ve kinetik yani devinim içinde hazlar olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Dinginlik içinde gerçekleştirilen hazlar mutluluğu sağlarken, devinim içinde elde edilen hazlar acı verirler. Statik hazlar mutlu bir hayat için zorunludur, zihinsel ya da tinsel dinginliği sağlarlar ve uzun sürelidirler. Epikür’ün bedensel hazlarla özdeşleştirdiği kinetik hazlar, gelip geçici olup hiçbir zaman tam olarak tatmin edilemez. Sadece bedensel hazların peşinden koşan insanlar, doyumsuz kalır ve acı çekerler. Ona göre, mutlu bir kişi, kendisini etkisi altına alan bir tutkunun kişiliği üzerinde belirleyici hale gelmesini önleyecek şekilde uyum içerisinde tutabilmelidir.³³

Epikür bir hazzı olmakla birlikte ahlâk alanında da başarılı olmuştur. Epikürçülükte haz kuramı bulunmasına karşın, bu bir duyumsallık öğretisi değildir. Epikürçüler körü körüne aşırı düşkünlük ve doyum arayışına dalmış, ahlâk dışı yaşam süren bir anlayışa sahip değillerdir. Epikürçülüğü, hazzcılığın kaba bir biçimi olarak yorumlamak doğru olmaz. Epikür, kendi adına haz amacıyla bilim ve erdemli yaşantıyı seçmiştir. Epikür, en yüksek iyi olarak hazzın

³² Gunnar Skirbekk, Nils Gilje, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev. Emrullah Akbaş, Şule Mutlu, Üniversite Kitabevi, İstanbul, tsz., s. 127; Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, Çev. Mehmet İzzet, Orhan Saadeddin, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 180; Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, M.E.B., İstanbul, 1979, s. 14; Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s. 136; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 153.

³³ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Kitabevi, Bursa, 2000, s. 225; Vorlander, s. 180; Pieper, s. 236; Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, s. 14; Timuçin, s. 252.

çoğaltılmasını değil, azaltılmasını önerir. Çünkü arzular çoğaldıkça insan mutsuz olur. Hazları çoğaltmak yeni alışkanlıklar ortaya çıkarmak demektir. Bilindiği gibi, az arzuyu tatmin etmek kolay iken çok arzuyu tatmin etmek zordur ve insanı bunalıma sokar.³⁴

Epikuros, hayatın amacının haz olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte her hazzın tercih edilmesini doğru bulmamıştır. Çünkü bazı hazlar, daha sonra hazzın kendisinden daha büyük elemlere yol açabilmektedir. Ona göre “doğru haz”, insanın bilgece ve doğru / iyi biçimde yaşamasını sağlayan hazdır.³⁵

Bu filozoflar –Aristippos ve Epikuros-, hazzı ahlâkî eylemin en yüksek amacı, ölçüsü, ilkesi kabul etmelerine rağmen, büsbütün hazzın denetimi altına girmeyi, dünya nimetlerinden şuursuzca haz almayı doğru bulmamışlardır. Ahlakî bağlardan soyutlanmış bir hazzılığın insana aradığı mutluluğu veremeyeceğini savunmuşlardır. İnsanın mutlak manada mutluluğu söz konusu olduğunda hazların doyurulmasının ahlâkî kayıttan bağımsız bir şekilde düşünülmesi mümkün gözükmemektedir.

II. Kavramsal Çerçeve

İçerisinde *helu'* ifadesinin geçtiği âyet grubunun tefsirine geçmeden önce, kelimenin Arapçada kullanıldığı anlamlar üzerinde duracağız. Bu anlardan hareketle, Kur'an'daki kullanımının (70/19) gelebileceği manaları, âyetteki anlamsal çerçeveyi belirlemeye çalışacağız.

Helû', şiddetli korku ve ıstırap manasındadır. *el-Hele'*, *el-ceza'* yani kötü / şer cinsinden bir şeyin olmasından endişelenen, korkan, telaşlanıp sabırsızlık gösteren, üzülen, ümitsizliğe düşen kimse demektir. *el-Helû'*, *el-ceza'* diye ifade edilen durumun, en ölçüsüz, en kötü olan biçimidir. Yine *el-helû'* kelimesi, *ed-dacûr* yani üzüntülü, tasalı, kaygılı olmayı dile getirir. “el-heleu fi'l-insân”, yani insanın niteliği olarak *hele'*, hırslı olmayı anlatır. *el-Hule'*, bir şeye karşı harîs olan kimsedir. “Yehleu”, *yeczeu* yani süratli olarak, derhal, sabırsızlık gösteren, ümitsizliğe düşen kimsenin durumunu ifade eder. “Helia”, acıktı demektir. “el-

³⁴ Frank Thilly, *Felsefenin Öyküsü: Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, Çev. İbrahim Şener, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2002, s. 189-190; İhsan Turgut, *Felsefenin Temel Sorunları*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998, s. 129; Skirbekk, Gilje, s. 127.

³⁵ Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1997, s. 172.

Hâlia", *nâfira* yani bir şeyden hoşlanmayan, nefret eden, uzak duran anlamına gelir.³⁶

h-l-a, kökü, sürat, hiddet manalarını içerir. Arapça'da, yürüyüşünde hızlı olan, canı sıkılan, huzursuz olan, taşkınlık yapan deve için *nâkatun hilva'* denir. *el-Heyle'*, zayıf olan şeyi niteler. *el-Hilya'*, yırtıcı hayvan yavrusu demektir. "Mâ lehû hilleun velâ hilleatün", onun ne oğlağı ne de koyun yavrusu vardır, demektir. Mal vererek kocasından boşanan kadının durumunu anlatmak için *helea* kökünden gelen ifade kullanılır.³⁷

Helea kelimesinin anlam çerçevesi değerlendirildiğinde, hem hazza meyletme hem de elemden nefret etme, uzaklaşma anlamlarını ihtiva ettiği görülür. Kelimenin muhtevastaki acıkmak, hırslı olmak manaları haz olgusuyla ilişki-liyken, bir şeyden nefret etme, uzak durma, şiddetli korku, endişe, ıstırap, üzüntü, telâş, sabırsızlık, ümitsizliğe düşme, canı sıkılma, huzursuz olma gibi anlamlar da elem olgusuyla ilişkilidir.

el-Helu' kelimesiyle *el-ceza'* durumunun en ölçüsüz ve kötü durumunun anlatılabilmesi, *el-heyle'*nin zayıf olan bir şeyi nitelenesi, *helû'* olgusunun olumsuz, yergi niteliği taşıyabilen bir anlama sahip olabileceğine işaret eder.

III. Kur'an'da *Helû'* İfadesinin Haz-Elem Olgusuyla İlişkisi

Kur'an'da insanın psikolojik yapısını tanıtan önemli ifadelerden birisi *helû'*dur. Gerek Kur'an'ın anlatım üslubundan gerekse müfessirlerin yorumlarından anlaşıldığına göre bu ifade hem doğuştan gelen insânî bir potansiyele hem de bu potansiyele bağlı olarak şekillenen bir karakteri anlatmaktadır. Burada müfessirlerin konumuzla ilgili âyetlere getirmiş oldukları yorumları değerlendirerek, *helû'* olgusunu nasıl açıkladıklarını, bu olgunun doğuştan gelen ve sonradan kazanılan yönlerine işaret edeceğiz. Doğuştan getirilen *helû'* olgu-

³⁶ Ebû Nasr İsmâil İbn Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999, III/1083; Ebû Mansûr Muhammed İbn Ahmed el-Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luga*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001, IV/3781; Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991, VI/62; Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997, VIII/374-375; Mecdüddîn Muhammed İbn Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1994, s. 1002; Ahmed İbn Yusuf es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1993, IV/294-295.

³⁷ el-Cevherî, III/1083; el-Ezherî, IV/3781; İbn Fâris, VI/62; İbn Manzûr, VIII/374-375; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1002; el-Halebî, IV/294.

sunun ilâhî değerlere uygun olarak eğitilmesi / şekillendirilmesi meselesine yer vereceğiz:

“Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. Ona bir hayır dokunduğunda da eli sıkıdır. Ancak, namaz kılanlar başka. Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar, ceza gününü tasdik eden kimselerdir. Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Çünkü Rablerinin azabından emin olunamaz. Onlar, mahrem yerlerini koruyan kimselerdir. Ancak eşleri yahut sahip oldukları cariyeleri başka. Çünkü onlar (eşleri ve cariyeleri ile olan ilişkileri konusunda) kınanmazlar. Kim bunun ötesini isterse, işte onlar sınırı aşan kimselerdir. Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözü gözetten kimselerdir. Onlar, şahitliklerini dosdoğru yapan kimselerdir. Onlar, namazlarını titizlikle koruyan kimselerdir. İşte onlar cennetlerde ikram göreceklidir.”³⁸

A. Tefsirlerde Helû İfadesine Getirilen İzahlar

Helû, hırsın şiddetine / çokluğuna karşılık sabrın azlığı olarak yorumlanmıştır. İnsanın başına fakirlik, muhtaçlık, hastalık gibi durumlar geldiğinde çok fazla / şiddetli *cezu* tepkisi gösterir, yakınmaya, şikâyetle bulunmaya başlar. Zenginlik bolluk benzeri nimetler verildiği zaman ise, çok fazla *men* yani sahip olduğu şeyleri elinde tutma, başkalarından esirgeme, cimri kesilme, bencil davranma eğilimi sergiler.³⁹ Müfessirler, *helû* ifadesinin ihtiva ettiği hazza eğilim ve elemenden kaçma manasını, bu genel iki duygu durumunun yansımalarıyla açıklamışlardır. Bir başka deyişle, insana haz ve elem veren çeşitli duygularla izah etmişlerdir. İnsan kendisine haz veren varlık ve durumlara yaklaşma, onları elde etme isteği duyar, aşırı hırs ve kıskançlık gibi duygular geliştirir. Gerek *helû* kelimesini açıklayan Kur'an ifadeleri gerekse müfessirlerin açıkla-

³⁸ Meâric, 70/19-35.

³⁹ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1980, XXIX/49; Muhammed İbn Ali İbn Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995, V/362; el-Kâdi Nâsiruddîn el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, II/527; Burhânuddîn Ebu'l-Hasen İbrahim İbn Ömer el-Bikâî, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâtî ve's-Süver*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 2006, VIII/150; Muhammed Cemâluddîn el-Kâsimî, *Tefsîru'l-Kâsimî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994, VII/179; Ebu't-Tayyib Sıddîk İbn Hasen İbn Ali el-Hüseynî el-Kanûcî, *Fethu'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1999, VII/203; Muh-sin el-Feyz el-Kâşânî, *Tefsîru's-Sâfi*, Mektebetü's-Sadr, Tahran, tsz., V/226; Ahmed Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, X/199; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., III/444.

maları bu doğrultudadır. İnsanlar, “elem” halinin yaşandığı durumlarda ise, korku, nefret, sıkıntı, üzüntü, bıkkınlık gibi yasaklayıcı, savunucu, saldırgan duyguları tecrübe ederler. Nitekim Kur’an’daki *helû* ve *cezû* ifadeleri de bu gibi duygu durumlarını anlatmaktadır.

el-Hele, hoşla gitmeyen şeylerin başa gelmesi halinde süratle / derhal sabırsızlanma, üzüntüye kapılma; bir hayır elde ettiğinde de aynı şekilde süratle hemen onu men etme yani kendinde tutup alıkoyma, başkalarından esirgeme tutumudur.⁴⁰

Helû kimse, eline nimet geçtiğinde şükretmez, başına bir zarar, kötülük geldiğinde sabretmez.⁴¹ Haz ya da elemle ilgili koşullar insanın başına geldiğinde, insan hazzı ya da elemi tecrübe etmeye başladığında ya içgüdüsel olarak veya belli değer yargılarının tesirinde tutum ve davranış geliştirir. Kur’an’ın ahlâk ilkelerine göre hazza ilişkin bir durumla imtihan edilen insandan beklenen ahlâkî tutum şükür; eleme ilişkin tutumla imtihan edilen bireyin takınması gereken tutum ise sabır olmalıdır.

İbn Atâ’ya göre *helû* kimse, varlık içindeyken rıza gösterir, hoşnut olur, yokluk halinde kızgınlık sergiler.⁴² Kaynağında haz olan varlık ve olaylar insanda memnuniyet, hoşlanma, mutluluk gibi sevindirici duygular meydana getirir. İbn Ata, *helû* durumunun iyilik halinde insana haz yani sevindirici duygular yaşattığına işaret etmiştir. İnsanda memnuniyetsizlik, nefret, öfke, kin, düşmanlık gibi saldırgan duygular meydana getiren varlık ve olaylar ona elem verirler. Nitekim İbn Ata, yoksunluk ve ihtiyaçların karşılanamaması halindeki *helû* durumunu kızgınlık tepkisiyle izah etmiştir.

⁴⁰ Ebu’l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi’t-Tenzil*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1995, IV/600; Abdullah İbn Ahmed en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Dâru’n-Nefâis, Beyrut, 1996, IV/428; İsmâil Hakkî İbn Mustafâ el-Bursevî, *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmî, Beyrut, X/163; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’anı Kerim’in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, VIII/3839.

⁴¹ Ebû İshâk Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân fî Te fsîri’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmî, Beyrut, 2004, VI/280; eş-Şevkânî, V/362; Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1993, XVIII/188; el-Kanûcî, VII/203; Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1991, XXIX/121.

⁴² es-Sa’lebî, VI/280; el-Bursevî, X/163.

Helû' kimse, hayırla ya da şerle karşılaştığında sabırsızlık gösterir. Bu gibi durumlarda yapılması gerekenin dışındaki şeyleri yapar.⁴³ Hayrı / iyi olanı, haz vereni elde etmek için sabırsız ve acelecidir; şerden kurtulmak için sebatsız, tahammülsüzdür. Belli bir değerler manzumesine bağlı kalarak, hayır ya da şer karşısında dengeli, ölçülü, sabırlı, soğukkanlı davranabilme donanımına sahip değildir.

Helû', kendini yeterli gördüğü zaman Allah'ın hakkını (zekât, infak v.b.) vermekten sakınır, bencil ve cimri davranır, fakir ve muhtaç olduğu zaman dilenir, ısrarla yalvarır.⁴⁴ Başına korku ya da ümit / bir şeyi elde etme beklentisi içerisinde olma gibi durumlar geldiğinde ıstırap duyar, sabırsızlık gösterir.⁴⁵ *Helû'*un doyumsuz kişi olduğu da söylenmiştir.⁴⁶ *Helû'* kelimesi, insanın aceleci, tamahkâr, dayanıksız, çabuk usanan, mızıklanan, huysuzluk gösteren bir varlık olduğunu anlatır.⁴⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kur'an'daki *helû'* olgusunu doğrudan / açıkça insanın hazza eğilim duyması, elemden kaçınması şeklinde açıklayan müfessir İbn Keysân'dır. Daha sonraları Mâtürîdî'nin de *helû'* kelimesini açık bir şekilde haz-elem olgusu çerçevesinde izah getirdiğine tanık oluruz.

Tâbiîn'den Tavus İbn Keysân (724/106), *helû'* ifadesi hakkında "hale-kallâhu'l-insâne yuhibbu mâ yesurruhû ve yurdîhi ve yehrubu mâ yekrahuhû ve yeshaduhû" yani Allah, insanı kendisini mutlu eden, razı olduğu şeylerden hoşlanan, hoşuna gitmeyen, kendisini kızdıran şeylerden kaçan bir varlık olarak yaratmıştır, demiştir. İbn Keysân, daha sonra Yüce Allah'ın, insanlardan sevdikleri ve haz aldıkları şeyleri infak etmelerini, hoşlanmadıkları şeylere sabretmelerini istediğini belirtmiştir.⁴⁸

⁴³ el-Kurtubî, XVIII/188.

⁴⁴ Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz, VI/95.

⁴⁵ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Ğâlib İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, V/368.

⁴⁶ el-Kurtubî, XVIII/188.

⁴⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz., VIII/5357; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991, X/62.

⁴⁸ es-Sa'lebî, VI/280; el-Kurtubî, XVIII/188; es-Sâbûnî, III/445.

Bazıları *helû'* kelimesi hakkında “Ettâmiu fi'l-lezzât attâlibu lehâ ve'l-kârihu li'l-eskâl el-hâribu minhâ.” demiştir. Buna göre *helû'*, insanın hazza yönelmesi, onu istemesi; elemden hoşlanmaması, ondan kaçmasıdır. Mâtürîdî, bu ifadeyi aynı anlama gelecek şekilde izah eder ve şöyle der: “Hulika helûâ”, “Hulika alâ hubbi mâ yetelezzezü bihî ve'l-kıyâmi bi talebihî ve buğzi mâ yetellemü bihî ve'lherebi anhu.” Mâtürîdî, *helû'* kelimesine “eddacûr” yani, memnuniyetsiz, huysuz, üzüntülü, kederli, sıkıntılı anlamının verilmesini yukarıdaki yoruma uygun bulur. Kişiyi “dacûr” olmaya sevkeden şeyin elem veya sahip olduğu şeylerden başkalarına vermek durumunda kalması olduğunu söyler.⁴⁹

Aslında Kur'an'da *helû'*, kelimesinin tefsiri Yüce Allah tarafından yapılmıştır. Bu ifadenin tefsiri, hemen ondan sonra gelen ifadelerle –âyetlerle– yapılmıştır. Yüce Allah, *helû'* ifadesini, “izâ messehû's-şerru cezûâ ve izâ messehû'l-hayru menûâ” âyetleriyle tefsir etmiştir. Bu, Allah tarafından yapılmış açık seçik bir tefsirdir.⁵⁰

“İzâ messehû's-şerru cezûâ”, yani insanın başına zarar, sıkıntı, fakirlik, hastalık, ağrı / sızı, korku, sevdiği bir şeyin elinden gitmesi gibi hoşuna gitmeyecek bir durum geldiğinde, kıvrılır, sızlanır, feryat eder, çevresinden imdat ister, üzüntüye kapılır, sabırsızlık göstermede aşırı gider, bütün benliğini öldürücü bir ümitsizlik ve yeis hali kaplar. Korkunun ve ümitsizliğin etkisiyle kalbi donup kalır. Başına fakirlik gelirse Allah'ın takdirine sabır ve rıza gösteremez. Sabrının azlığı sebebiyle çok fazla huzursuz ve ümitsiz olur. Sıkıntıya gelemeyen, en küçük bir acı karşısında feryadı basar, yokluk halinde sızlanır, şikâyetleri ayyuka çıkar. Çünkü insanın doğasında bu gibi durumlardan nefret etme ve kızgınlık duyma eğilimi vardır.⁵¹

⁴⁹ Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004, V/250.

⁵⁰ ez-Zemahşerî, IV/600; eş-Şevkânî, V/362; Ebû Ali el-Fadl İbn el-Hasen İbn Fadl et-Tabresî, *Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1997, X/98; Ebû Hayyân Esîruddîn Muhammed İbn Yusuf İbn Ali İbn Yusuf İbn Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002, VIII/470; İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut, 1997, IV/449; en-Nesefî, IV/428; Ebû Bekr Câbir el-Cezâirî, *Eyseru't-Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, V/434; el-Kanûcî, VII/203; Muhammed et-Tâhîr İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Suhûn li'n-Neşr ve't-Tenvîr, Tunus, 1990, XIV/167; es-Sâbûnî, III/445; Ateş, X/62-63.

⁵¹ el-Mâtürîdî, V/250; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman İbn Ali İbn Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 2002, VIII/120; el-Beyzâvî, II/527; İbn Kesîr, IV/449; el-Kâsimî, VII/179; Abdurrahman İbn Nâsir es-Sa'dî, *Tefsîru'l-*

İnsana bir "hayr"ın dokunması, kendisine "haz"zın verilmesi demektir.⁵² "Ve izâ messehu'l-hayru menûâ", yani insan Allah'tan kendisine bir nimet, zenginlik, mal çokluğu, sağlık, rızık bolluğu gibi hayırlar kendisine isabet ederse, şiddetli hırsı sebebiyle onları elinde tutmada, başkalarına vermeme aşırı gider, cimri davranır. Allah kendisini zengin kılsa hırsından, kıskançlığından kimseye / muhtaçlara bir şey vermek istemez, infakta bulunmaktan, Allah'ın hakkını vermekten kaçınır, O'nun verdiği nimetlere, iyiliklere şükretmez. Aşırı tutkusu / sevgisi dolayısıyla "hayr"ı başkasına vermek, yardımda bulunmak istemez. Eline geçeni toplayıp yığmaya, saklamaya çalışır. Kendisini biraz güçlü hissettiğinde, varlıklı ve mutlu anlarında kendinden başka kimseyi görmek istemez, çevresindekileri rakip kabul eder.⁵³

Kur'an'da *helû'* ifadesini açıl原因, "izâ messehu's-şerru cezûâ", "elem" durumunu; "ve izâ messehu'l-hayru menûâ" ise "haz" durumunu anlatmaktadır. Müfessirlerin bu iki ifadeye getirmiş oldukları izahlar, haz ve elem durumunun yaşandığı hallerde ortaya konan insan tepkilerini, yaşanan duygu çeşitlerini belirtmektedir.

"Ve izâ messehu'l-hayru menûâ", istek duyulan, memnunlukla kabul edilen, insan ruhunda ve bedeninde genişlik ve ferahlık hissi ortaya çıkaran durumları; "izâ messehu's-şerru cezûâ", ise, hiçbir zaman istenmeyen, nefret edilen, insan ruhunda ve bedeninde darlık ve sıkıntı hislerini uyandıran halleri ifade eden Kur'an metinleridir. Kısacası bunlardan birisi insanın elemden kaçışına, diğeri ise hazzâ düşkünlüğüne işaret etmektedir.

Hazzı ortaya çıkartan durum ve nesneler Kur'an'da "hayr" yani iyi, elemi ortaya çıkartan durum ve objeler ise "şerr" yani kötü olarak isimlendirilmiştir. Haz, insana yararlı olan şeylerden kaynaklanır. İnsanın yaşam koşullarına, eğilimlerine uygun, ihtiyaç ve beklentilerini doyurucu nitelikteki uyarıcılar insana haz verir. Hayatı kolaylaştıran, sağlık ve esenlik getiren, ihtiyaçları doyuran uyaranlara karşı insan yatkınlık gösterir, meyleder. İşte insanda haz meydana getiren bu tür uyaranlar Kur'an'da "hayr" yani iyilik olarak isimlendirilmiştir. İnsanda elem, zararlı durumlara bağlı olarak meydana gelir. İnsanın

Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1996, s. 821; es-Sâbûnî, III/445; Yazır, VIII/5357; Bilmen, VIII/3839; Ateş, X/62; M. Zeki Duman, *Beyânü'l-Hak*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006, II/423.

⁵² Muhammed Mahmûd Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâzih*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991, III/747.

⁵³ İbn Kesîr, IV/449; el-Kâsimî, VII/179; es-Sa'dî, s. 821; es-Sâbûnî, III/445; Yazır, VIII/5357; Bilmen, VIII/3839; Ateş, X/62; Duman, II/423.

yaşam koşullarını bozan, ihtiyaçlarını karşılamasını engelleyen durumlar elem uyandırır. Yaşam düzenine, eğilim ve gereksinimler ters düşen, sağlığı bozan uyarıları reddetme, onlara karşı durmaya çalışma, elemenden kaçınma eğiliminin bir sonucudur. Bireyin ve insan türünün geleceği için tehlikeli ve zararlı olan şeyler eleme sebep olurlar. İşte insanda eleme yol açan bu tür durum ve uyarılar Kur'an'da "şerr" yani kötü olarak nitelenmiştir.

Âyette geçen, "el-insân" kelimesi, cins isim olup bütün insanları kapsayan genel bir ifadedir. Bu kelimeyle belli bir insan ya da gurup değil, bütün insanlar kastedilmiştir. İnsanın özellikleri tanıtıldıktan sonra "illâ", edatıyla yapılan istisnâ, umumilik manasının göstergesidir. *Musallîn* yani namaz kılan insanlar diğer insanlardan istisna edilmiştir. "el-İnsân" kelimesi ile inkârcıların kastedildiğini, âyette sözü edilen özelliklerin Allah'a ortak koşan kimseler hakkında geçerli olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Onlara göre, her ne kadar "el-insân" cins belirten bir kelime ise de, bu âyette kâfirleri anlatmaktadır.⁵⁴

Âyetteki "insân" kelimesinin cins isim kabul edilmesi ve yaratılan her insanı içine alacak bir anlama sahip olması, insan doğasının *helû'* olgusuna yatkınlığına işaret eder. Bu durumda *helû'*, insanın doğuştan getirdiği psikolojik bir yaratılış özelliğini anlatır. Ahlâkî bir değer yüklenmeyen, nötr bir yapıyı ifade eder. Bu manada *helû'* bir ahlâkî karakter, kişilikte yer etmiş reel bir nitelik anlamı taşımaz. "İnsan" kelimesi, Allah'a iman etmeyenleri, inkârcıları kastederek şekilde anlaşılırsa, *helû'* olgusuna ahlâkî açıdan olumsuz bir değer yüklenmiş olur. *Helû'* olumsuz bir kişilik özelliğini, kötü bir ahlâkî karakteri anlatır. Bu durumda *helû'* nötr, doğal bir eğilim anlamında değil, kişilikte yerleşmiş bir karakter olarak değerlendirilir. İlâhî değerlere bağlı olmayan, sağlam ve süreklilik arzeden bir inanç ve ahlâk sisteminden yoksun olan bireyler, hazza eğilim ve elemenden kaçınma noktasında aşırılık, ölçsüzlük ve dengesizlik içerisinde olurlar.

B. Helû' Özelliğinin Nasıl Kazanıldığı Meselesi

Helû' özelliğinin insanda doğuştan mı var olduğu yoksa sonradan mı kazanıldığı konusundaki izahlar farklı olmuştur. Müfessirlerin bazıları *helû'*un doğuştan insana verilen bir özellik olduğu yönünde görüş belirtirken, bazıları da bu özelliğin sonradan kazanıldığını ileri sürmüştür. Uzlaşmacı yaklaşım ise, insan doğasında *helû'* olmaya yatkınlık bulunduğunu ve bu durumun zamanla

⁵⁴ et-Taberî, XXIX/49; ez-Zemahşerî, IV/600; İbn Atıyye, V/368; el-Kurtubî, XVIII/188; Ebû Hayyân, VIII/470; İbn Âşûr, XIV/166; es-Sâbûnî, III/445.

kişi tarafından karakter haline getirilebileceğini ileri sürmüştür. Şimdi bu yaklaşımları ve dayanaklarını görelim:

1. *Helû*'un Doğuşanlılığı

Kur'an'da geçen "insan *helû*' yaratılmıştır", ifadesinin lafzı, *helû*' olgusuy-la ilgili doğuştan bazı şeylerin insana verildiği anlamını çağrıştırmaktadır.

"İnne'l-insâne hulika *helû*â", yani insanın doğasında / cibilliyetinde memnuniyetsizlik, belâlara sabredememe, nimetlere şükretmeme özelliği vardır. *Helû*' özelliği insanın bir beşer olması gereği doğasında mevcut bulunan bir niteliktir. Âyette zikredilen üç olgu, *helû*' ve bundan kaynaklanan "*cezû*", *menû*' olguları doğuştan insana cibillî olarak verilmiş niteliklerdir. Burada insanın doğuştan getirdiği genel karakteri / eğilimi, mayası tasvir edilmiştir.⁵⁵ Bu yorumlarda *helû*' özelliğinin fitriliği / doğuşanlılığı öne çıkmaktadır. *Helû*', doğal bir insanî eğilim olarak görülmektedir.

2. *Helû*'un Sonradan Kazanılmışlığı

Bir kısım müfessirler ise, *helû*' olgusunun sonradan kazanılmış bir kişilik özelliği olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Konuyla ilgili âyetlerde geçen ifadelerin, konunun anlatılış üslubunun, *helû*' olgusunun sonradan kazanılmış olumsuz bir ahlâkî karakter olduğuna işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir:

Allah'ın, insanı *helû*' yaratması, onu bu özelliğe sahip olmaya kabiliyetli, yatkın kılmasıdır. Bu, sonradan edinilmiş bir kişilik özelliğidir / hastalıktır. Bu hastalıklı kişilik özelliği, insanın başına kötülük geldiğinde veya eline bir nimet geçtiğinde açığa çıkar. Eğer insan, başına gelen kötülüğe sabırsızlık ve ümitsizlikle tepki veriyorsa, bir iyiliğe sahip olduğunda onu elinde tutuyor başkalarından esirgiyorsa *helû*' hastalığı var demektir.⁵⁶

İnsanın *ceza*' ve *men*'i tercih etmesi, bunların onun benliğine iyice yerleşmesi, kök salması sebebiyle sanki bu özellikler onun fıtratında varmış, doğuştan ona verilmiş gibidir. Sanki ihtiyârî değil de, zorunlu olarak yaratılıştan onda mevcut gibidir. İnsan anne karnında, henüz doğduğunda *helû*' karakterine sahip değildir. "İnne'l-insâne hulika *helû*an", insanın doğuştan *helû*' yaratıldığı anlamına gelmez. Çünkü Allah bu âyette *helû*' karakterini yermektedir. Eğer doğuştan insanda bu karakteri yaratmış olsaydı, kendi fiilini yermiş olurdu.

⁵⁵ el-Beyzâvî, II/527; el-Merâğî, X/199; ez-Zuhaylî, XXIX/121; es-Sa'dî, s. 821; es-Sâbûnî, III/444; Ateş, X/62-63.

⁵⁶ el-Cezâirî, V/434.

Yine Allah, nefisini arındıran, hoşla gitmeyen durumlara sabır ve tahammül gösterebilen, haz ve eğilimlerini kontrol edebilen, dolayısıyla “câzûn” ve “mâniîn”den olmayan kimseleri, *helû* karakterinin dışında tutmuştur. Eğer bu insânî eğilim insan için zorunlu olsaydı insanların onun tesirinden kurtulmaya güçleri yetmezdi.⁵⁷

Bu âyetler insanın karakter yapısı hakkında bilgi verir, yoksa insanın Allah tarafından böyle yaratıldığı anlamına gelmez. Zira Allah, insanın *helû* karakterini kınamaktadır. Eğer insanı böyle bir karaktere mahkûm olarak yaratmış olsa, kendi yapmış olduğu bir düzenlemeyi yermiş olur. Oysa Allah’ın yermiş olduğu insânî özellikler, bireyin kendisinin tercihte bulunarak şekillendirdiği, bozabileceği veya ıslah edebileceği hususlardır. İyiyi ya da kötüyü seçmek insanın elindedir. Özellikle inançsızlık, Allah’a teslimiyet gösterip bağlanmamak insanda olumsuz karakterler geliştirir; Allah’a iman ve kulluk sağlıklı karakterleri ortaya çıkarır.⁵⁸

3. *Helû* Özelliğinin Edinilmesinde Uzlaşmacı Yaklaşım

Bazı müfessirler, uzlaşmacı bir yaklaşımla âyette tasvir edilen *helû* olgusunun hem doğuştanlığa hem de sonradan kazanılmış özelliğe sahip bulunduğunu belirtmişlerdir. Buna göre insan, doğasında var olan *helû* eğilimini ilâhî değerler ve ahlâkî sınırlar içerisinde kontrol altına alarak onu zararlı bir eğilim olmaktan çıkartabilir. Ya da hiçbir ahlâkî kayıt ve denetim altına almadan başıboş bırakarak olumsuz bir kişilik özelliğine dönüştürebilir. Âyette, *helû* olgusunun doğuştan getirilen ve bütün insanlarda bulunan bir eğilim olduğuna, bazı insanların ise, bu eğilimi ahlâkî denetim altına almadan olumsuz bir karaktere dönüştürdüklerine dikkat çekilmiş olabilir. Şimdi müfessirlerin *helû* olgusunu doğuştan ve sonradan kazanılan insani özellik olduğunu izah eden görüşlerine geçebiliriz:

Aslında *helû* olgusuyla ilgili iki durumun söz konusu olduğu düşünülebilir. Birisi psikolojik durum olup, bu durum sebebiyle insan sabırsızlık, yakınma, sızlanma gibi tepkiler gösterir. İkincisi ise, söz, fiil ve benzeri yollarla psikolojik durumun ortaya konulmasıdır. Psikolojik *helû* durumu Allah’ın insanda yaratmış olduğu bir özelliktir. Söz ve davranışla ortaya konulan fiilî *helû*

⁵⁷ ez-Zemahşerî, IV/600; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrut, 1997, X/644; Ebû Hayyân, VIII/470.

⁵⁸ Ateş, X/63.

durumunun terk edilmesi veya alışkanlık / karakter haline getirilmesi bireyin tercihinine bağlıdır.⁵⁹

Kur'an, burada insan psikolojisinin önemli bir meselesini konu edinmektedir. *Helû'*, *cezû'* ve *menû'* özellikleri, sadece hayatın akışı içerisinde fiilî olarak ortaya çıkan durumlar olmayıp aynı zamanda içgüdüsel temeli olan bir keyfiyettir. İnsanı, yakınma, sızlanma, sabırsızlık, ümitsizlik, cimrilik ve hırsa sevkeden içgüdüsel bir yaratılış düzenlemesidir. Bu içgüdü, diğer bütün insânî içgüdüler gibidir. Bu içgüdülerin amelî sonuçları her zaman olumsuz olarak ortaya çıkmaz. İyi bir kişilik eğitimi sayesinde olumlu yöne çevrilebilir. Eğitim sayesinde bireyin şahsiyetine dengeli ahlâkî nitelikler kazandırılabilir.⁶⁰

Haz ve elem esas itibarıyla insan davranışlarını motive eden, hayatı düzenleyip yönlendiren gelişme faktörleridir. İnsan türünün varlığını sürdürebilmesi, tehlikeli ve zararlı şeylerden korunabilmesi belli ölçüde haz ve elem olgusunun işlevlerini yerine getirmesine bağlıdır. Belli bir becerinin ya da davranışın öğrenilmesinde, edinilmesinde bile icabında haz-elem ilkesinden yararlanır. Kur'an'ın haz-elem olgusuyla açıklayabildiğimiz *helû'* ifadesinin içerdiği anlamlardan birisi de budur. Bu manada *helû'* ifadesi yerilebilen bir sıfatı anlatmaz. Ancak ahlâkî açıdan olumsuz, ilâhî değerleri ölçü almayan *helû'* yani haz-elem olgusu "kötü" sıfatını taşıyabilir.

Birey ve toplum hayatının canlılık kazanabilmesi, bireyin atalet ve uyuşukluktan kurtulabilmesi, rekabet duygusu geliştirebilmesi, dünyayı imar edebilmesi için, insanın doğasına hırs, bencillik, açgözlülük, mal ve servet sahibi olmaya düşkünlük gibi güdüleyici eğilimler yerleştirilmiştir. İndirilen ilâhî kitaplar, gönderilen peygamberler, insana öğretilen değerler ve ahlâk ilkeleri, bu eğilimleri meşru sınırlar içerisinde tutma gayesine yöneliktir.⁶¹

Allah'ın, "İnsanı muhakkak, pek huysuz ve hırsına düşkün olarak yaratması", onun bu konudaki fitrî zayıflığını anlatır. Kur'an, insanın ahlâkî zayıflığını açıkladığı bu âyetlerde, iman edenleri ve doğru yolda olanları bu tür kişilik özelliklerine sahip olmaktan istisna etmiştir. Buradan anlaşıldığına göre, doğuştan getirilen fitrî zaafı değiştirilemez değildir. İnsan Allah'ın gönderdiği mesajları benimser, bu doğrultuda kişiliğini şekillendirmek için çaba harcar-

⁵⁹ er-Râzî, X/644.

⁶⁰ Muhammed Hüseyin Fadlallah, *Tefsîru min Vahyi'l-Kur'an*, Dâru'l-Melâk, Beyrut, 2007, XXIII/103.

⁶¹ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz., XII/6376.

sa, o zaman bu tür zaafırları tedavi edebilir. Eğer, arzu ve eğilimlerini başıboş bırakırsa, bu zaafırlar onun kişiliğinde yer eder.⁶²

Bu âyetlerde Allah bize *helû'* durumu haber vermiştir. İnsan kendisine yarar sağlayan şeylerden hoşlandığına, hoşuna gitmeyen şeylerden nefret ettiğine ve elem duyduğuna göre, böyle bir fıtrat üzere yaratılmıştır. Allah'ın âhirette vaat etmiş olduğu nimetleri düşünen ve isteyen kişi ilâhî emirlere uymak suretiyle iyilikler yapmaya koyulur, dünyada sevdiği şeyleri bir yana bırakır. İşte insan asıl o zaman, haz aldığı şeye eğilim göstermiş olur. Bu yerilen ahlâkî özelliklerin alt yapısı bir tür yatkınlık olarak doğuştan insanın tabiatında mevcuttur. Bununla birlikte insan kişiliğini eğitme, bu yerilmiş özelliklerden nefsinin arındırma, onların yerine olumlu ahlâkî nitelikleri koyabilme kabiliyet ve imkânına da sahiptir. İnsan kişiliğini eğitim yoluyla şekillendirebildiğine ve istemediği huylardan nefsinin arındırabildiğine göre, kişiliğini kontrolü altına alabilir, böylece haz aldığı şeylerden başkaları için iyilik yapmak, sıkıntı veren şeylere tahammül etmek kendisine kolay gelir.⁶³

İnsan, kendisine haz veren şeylere eğilim gösteren, elem veren şeylerden nefret eden bir varlık olarak yaratıldığına göre, başına gelebilecek eza ve sıkıntılara tahammül göstererek daha büyük bir hazzı herhangi bir hazza tercih edebilir. Dünya hazlarıyla âhiret hazları birbirleriyle kıyaslanacak olsalar, âhiret hazlarının daha büyük ve daha kalıcı olduğu görülür. Az ve yakın olan hazzı terk edip çok ve uzak / sonsuz olan hazzı tercih etmek insana kolay gelir. Kişi dünyanın sıkıntılarını ve azaplarını, âhiretin sıkıntı ve azaplarıyla karşılaştıracak olsa, ahiret azabının daha şiddetli ve kalıcı olduğunu fark eder. Böylece dünyanın sıkıntılarına katlanmak ona kolay gelir.⁶⁴

Başına hastalık, fakirlik geldiğinde, sızlanan, yakınan; zengin ve sağlıklı olduğunda bencilleşen, başkalarını düşünmeyen insan tiplemesinden özet olarak şunu anlayabiliriz: "Ennehû nufûrun ani'l-mezâr tâlibun li'r-râha" yani insan zarar ve sıkıntıdan nefret eder, rahatı ister. İnsanın böyle davranan bir varlık olması aklen doğaldır. Bu durumda "Allah, *helû'* olmayı neden yermiştir?" sorusuna cevap aramak gerekir. Bu soruya şöyle cevap verilebilir: İnsanın ilgi ve eğilimleri dünya hayatının maddî yönüne dönüktür. Oysa âhiret haya-

⁶² Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Çev. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, VI/421.

⁶³ el-Mâtürîdî, V/251.

⁶⁴ el-Mâtürîdî, V/251.

tıyla meşgul olmalıdır. Âhiret hayatıyla meşgul olan kişi başına gelen hastalık ve fakirlik gibi durumların Allah'tan olduğunu bilir ve O'nun takdirine rıza gösterir. Mal ve sağlık sahibi olduğunda bunları âhiret mutluluğu için harcar. Yüce Allah, yerilen *helû'* sıfatına sahip olan insanları olumlu ahlâkî niteliklere sahip olan insanlardan ayrı tutmuştur.⁶⁵ Râzî'nin burada *helû'* olgusuna getirmiş olduğu açıklama, insanın elemden nefret ettiği, kaçtığı, hazzı / rahatı istediği şeklindedir. O, *helû'* olgusunu "insanın hazza düşkünlüğü, elemden kaçması" tarzında izah etmiştir.

Hazza yönelim ve elemden kaçış, insan doğasındaki iki kutupluluğun yansımalarından birisidir. İnsanlığın bilgi serüveni içinde bu konu ilk çağlardan itibaren –Aristippos, Epikuros örneğinde olduğu gibi- ele alınmıştır. Doğrudan insanı inceleyen bilim dalı olarak ortaya çıkan psikoloji de insandaki "haz" ve "elem" kutupluluğunu kendine konu edinmiştir. Kur'an'da insanın psikolojik yapısına dair önemli gerçeği anlatan *helu'* ifadesi ve onun açılımı mahiyetindeki diğer izahlar, bazı müfessirler tarafından "haz-elem" olgusu çevresinde değerlendirilmiştir. Tâvûs b. Keysân örneğinde olduğu gibi, bu değerlendirmelerin erken dönemde yapıldığını görmekteyiz. Daha sonra, Mâtürîdî, Fahreddîn er-Râzî gibi müfessirlerin, *helu'* olgusuna "haz-elem" kutupluluğu bağlamında izah getirdiklerine tanıklık etmekteyiz.

C. *Helû'* Olgusunun Eğitimi

Allah, insanın *helû'* özelliğini açıkladıktan sonra, onu hoşuna giden şeyleri infak etmek, hoşuna gitmeyen şeylere sabır göstermek suretiyle kulluğa çağırmıştır. Olumsuz bir karakter olan *helû'* özelliğinin tedavi yollarını açıklamıştır. *Helû'* diye isimlendirilen kişilik hastalığının giderilebilmesi için Allah'a kulluk gereği olarak uyulması gereken emir ve yasakları zikretmiştir. Bu emir ve yasaklara uyabilenleri *helû'* özelliğine sahip olan kimselerden ayrı tutmuştur. İnsan ancak Allah'ın saydığı bu vazifeleri yerine getirerek *helû'* özelliğinden kurtulabilir. İnsana düşen görev, tabiatında var olan *helû'* eğilimine direnerek karşı çıkmak, ilâhî değerlere uygun davranmaya çalışmaktır. Âhiret işleriyle meşgul olmak, hastalık ve benzeri durumlar başa geldiğinde kaderine razı olmak, sabır ve ağırbaşlılıktan ayrılmamak, mal, sağlık gibi nimetlere kavuştu-

⁶⁵ er-Râzî, X/644.

ğunda bunları âhiret mutluluğu için kullanmak; bunlar aracılığıyla ihtiyaç sahiplerini kollayıp gözetmektir.⁶⁶

Âyette sözü edilen “*musallîler*”, farz olan namazı vakitlerine ve gereklerine riayet ederek, huşû içerisinde hakkıyla kılanlar, namazın edasında eksik ve kusur yapmayanlar, hayra / iyiliğe erdirilenler, Allah’a itaat edenler, tevhid inancına sahip olan kimseler, genel anlamda müminlerdir. Bir kimsenin namaz kılması, onun muhakkak Allah’a, peygamberine, Kitâb’ına ve âhiret gününe inandığına ve bu imana göre amel etme çabası içerisinde olduğuna işaret eder. Lâfzen, namaz kılanlar anlamına gelen *musallîn* kelimesi, sonra gelen âyetlerde işaret edildiği gibi, onun arka planındaki zihnî durumu ve ruhsal ihtiyacı anlatır. Allah *musallîleri* yani namaz kılanları yergi niteliği taşıyan *helû’* sıfatına sahip bulunan insanlardan istisna etmiştir; bir başka deyişle, onlar *helû’* özelliğiyle tanıtılan insanlardan değildir. Allah’ın günahlardan koruduğu, iyiliğe yönlendirdiği ve iyilik vesilelerini kendilerine kolaylaştırdığı *musallîler*, *helû’*, *cezû’*, *menû’* sıfatlarını taşımazlar. Onlar bu huyları, olumsuz ahlâkî özellikleri taşımaktan uzaktırlar. Aksine imanları ve bağlandıkları hak din vasıtasıyla övgüye değer karakterlere, hoş giden hallere, güzel huylara sahip olurlar. Çünkü hakkıyla namaz kılan kimseler, dünyada başlarına kötülük geldiğinde sabırsızlık göstermezler, dünyada bir hayır elde ettiklerinde cimri kesilmezler. Nimet ve imkân sahibi olduklarında Allah’a şükrederler, başkalarına infakta bulunurlar. Şerle imtihan edildiklerinde sabrederler. Rablerine olan bağlılıkları, yakînî inanışları sayesinde aşırı / ölçüsüz sabırsızlıklarını bastırırlar, kontrol ederler. Tabiatlarında var olan *helû’* eğilimlerinin sınırsız isteklerini ilâhî değerlere boyun eğdirirler. Namaz kılmak demek, Allah’a itaate yönelmek, O’nun yarattıklarına şefkat beslemek, âhirete inanmak, ilâhî azaptan korkmak, haz ve eğilimleri kontrol etmek, âhireti dünyaya tercih etmek demektir. *Musallîlerin* bağlandıkları tevhîd inancı, hak din, onları olumsuz karakter özelliklerine sahip olmaktan sakındır; olumlu karakterler edinmelerini teşvik eder. Nitekim Yüce Allah, burada (70/22-35) olumlu kişilik özelliklerinden önemlilerini saymıştır.⁶⁷

⁶⁶ el-Mâtürîdî, V/250; el-Kurtubî, XVIII/188; en-Nesefî, IV/428; el-Merâğî, X/199-200; el-Cezâîrî, V/434; Hicâzî, III/747; es-Sâbûnî, III/445; Bilmen, VIII/3839.

⁶⁷ Olumlu karaktere sahip kimselerin anlatıldığı pasaj, namazla başlamakta ve yine namazla sona ermektedir. Meâric sûresinin 23. âyetinde iyi karakterli insanlar, “*Namazlarına devam eden kimseler.*” olarak nitelenir. Daha sonra gelen 34. âyette ise, onlar hakkında “*Namazlarını korurlar.*” denilmektedir. Bu ifadeler bir tekrar olmayıp, birincisi, namazı vaktinde kılmayı ve hiç terk etmemeyi, ikincisi ise namazın şartlarını ve gereklerini tam olarak yerine getirmeyi anlatır. “*Namazı korumak*”, kişinin kendisini Allah’a vererek, O’na gönülden saygı

Bu olumlu karakterleri taşıyanları, *helû'* diye nitelendirdiği genel insan türünden istisna etmiştir.⁶⁸ Bu durumda insanlar ahlâkî karakter bakımından *helû'* ve *helû' olmayanlar* diye iki guruba ayrılırlar. Yüce Allah *helû'* karakterine sahip olmayanları musallîler yani namaz kılanlar olarak niteledikten sonra onların karakter yapılarını, olumlu kişilik özelliklerini tasvir eden açıklamalarda bulunmuştur: *"Ancak, namaz kılanlar başka. Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar, ceza gününü tasdik eden kimselerdir. Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Çünkü Rablerinin azabından emin olunamaz. Onlar, mahrem yerlerini koruyan kimselerdir. Ancak eşleri yahut sahip oldukları cariyeleri başka. Çünkü onlar (eşleri ve cariyeleri ile olan ilişkileri konusunda) kınanmazlar. Kim bunun ötesini isterse, işte onlar sınırı aşan kimselerdir. Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözünü gözeten kimselerdir. Onlar, şahitliklerini dosdoğru yapan kimselerdir. Onlar, namazlarını titizlikle koruyan kimselerdir. İşte onlar cennetlerde ikram görecektirler."*⁶⁹ Burada kişilik özelliklerinden örnek verilen kimseler, olumsuz *helû'* karakterinin zıddı bir kişilik yapısına sahip olanlardır.

Namaz, insanın *helû'*, *cezû'* ve *menû'* eğilimlerini kıskırtmaz. Namazı hakıyla kılanlar dengeli bir kişilik sahibi olurlar; Allah'ın hoşnutluğunu amaç edinerek gayret gösterirler. Zira Yüce Allah, çeşitli iç ve dış vesilelerle onların kişiliklerini olgunlaştırır, karakterlerini olumlu hale dönüştürür. Örneğin, iyi

duyarak namazı kılmasıdır. Namaza devam etmenin ardından namazı korumanın tekrar vurgulanması, bu ibadete gösterilmesi gereken itinaya, onun önemine ve insan ruhu üzerindeki olumlu etkisine işaret eder. (İbn Kesîr, IV/450; Ateş, X/63) Namaz kılanlar *helû'* kelimesiyle anlatılan olumsuz huylardan uzaktırlar. Aksine güzel huylarla muttasıftırlar. O huylardan bazıları şunlardır: Onlar, namazlarını sürekli kılarlar. Mallarında sâile ve mahruma (isteyene ve iffetinden dolayı istemeyip mahrum kalana) belli bir hisse vardır. Ceza gününü tasdik ederler. Rab'lerinin azabından korkarlar. Çünkü Rablerinin azabına güven olmaz. Irzlarını korurlar. Yalnız eşlerine ya da ellerinin altında bulunan cariyelerine karşı korumazlar. Bundan ötürü de kınanmazlar. Ama kim bundan ötesini ararsa, onlar sınırı aşanlardır. Emanetlerini ve ahitlerini gözetirler. Şahitliklerini yaparlar. Namazlarını korurlar. Görülüyor ki, burada sayılan sekiz ahlâkî özelliğin öncesi ve sonrası namaz ile çevrilierek hepsi de musallî kimselerin vasıfları arasında değerlendirilmiştir. (Yazır, VIII/5357-5362)

⁶⁸ et-Taberî, XXIX/49-50; es-Sa'lebî, VI/280; eş-Şevkânî, V/362; el-Kurtubî, XVIII/188; et-Tabresî, X/98; İbn Kesîr, IV/449; el-Beyzâvî, II/527; el-Kanûcî, VII/204; el-Merâğî, X/200; es-Sa'dî, s. 821; ez-Zuhaylî, XXIX/121; es-Sâbûnî, III/445; el-Mevdudî, VI/421; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1188; Yazır, VIII/5357-5358.

⁶⁹ Meâric, 70/19-35.

insanlarla dostluk ve yakınlık kurmasına, onlardan olumlu yönde etkilenmesine, iyi şeyleri dinleyip, kötü şeylerden uzak kalmasına, her türlü yapıcı ilişki ve iletişimle karşılaşmasına imkân ve fırsatlar hazırlar. Böylece namaz kılan kimse kişiliğini olgunlaştırma fırsatı bulur. Bu nedenle Yüce Allah, *musallîleri* üstün karakterlerin sahibi kimseler olarak nitelemiştir.⁷⁰

Allah, insanın doğasındaki temel eğilimlerden *–helû’, cezû’, menû’* gibi- en önemlilerini açıkladıktan sonra, bu eğilimleri meşru sınırlar içerisinde tutabilmek için edinilmesi gereken olumlu tutum ve davranışlardan bazılarını zikretmiş ve kişiliğin bu doğrultuda eğitilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷¹ Yüce Allah, doğasında hazlara karşı acelecilik bulunan insanı, bu âyetlerde sabırlı, durup düşünen, sükûnet ve teenni ile hareket eden kimselerden olmaya çağırmıştır.⁷²

Meâric 22. âyetteki *musallîn* kelimesi, 19. âyetteki *helû’* ifadesiyle bağlantılıdır. İnsanın tabiatındaki *helû’* özelliği doğru bir şekilde yönlendirilirse, onu hem bilinçli bir ruhsal gelişmeye hem de her türlü bencillik ve düşkünlükten uzak kalmaya sevkeder.⁷³

Helû’ lafzını tefsir eden Meâric 20. ve 21. âyetler aynı zamanda namaz kılmayan insanın karakter ve ahlâkî yapısını ele vermektedir.⁷⁴

Helû’, doğuştan insan doğasında var olan bir eğilim olarak kabul edildiğinde, onun benlikten çıkartılması, yok edilmesi olanaksızdır. *Helû’* eğilimi yani insanın hazza düşkünlüğü ve elemenden kaçma meyli, insan olmanın ve dünya koşullarında yaşam sürebilmenin gereklerindendir. Önemli olan bu eğilimin kişiliğe zararlı bir hale dönüşmesine, olumsuz bir ahlâkî karakter halini almasına engel olmaktır. Kur’an’da yerilen husus, *helû’*un potansiyel olarak insanda doğuştan mevcut olması hali değil, bu eğilimin ahlâkî denetimden uzak, ilâhî değerlerden bağımsız bir şekilde başına buyruk hareket etmesidir.

Kur’an, namaz kılanların benliklerinde *helû’* özelliğinin bulunmadığını söylerken, aslında doğalarında var olan bu potansiyelin olumsuz karaktere dönüşmediğini anlatmak istemektedir. Bir kimsenin “namaz kılyor olması” ile

⁷⁰ el-Bikâî, VIII/151.

⁷¹ Yıldırım, XII/6377.

⁷² İlhami Güler, *İtikattan İmana*, Ankara Oklu Yayınları, Ankara, 2009, s. 213.

⁷³ Esed, s. 1188.

⁷⁴ Duman, II/423.

anlatılmak istenen husus, o kimsenin Allah'a iman etmesi, ilâhî değerleri özümsemesi ve onlara sınıksız bağlanmasıdır. İlâhî değerlere sağlam bir şekilde bağlı olan kimsenin *helû'* eğilimini kontrol etmesi, bu eğilimin olumsuz bir karakter haline dönüşmesine engel olması mümkün olacaktır.

Yüce Allah, *helû'* olgusunun eğitilmesini, bu eğitimin sağlanabilmesi için de namaz gibi ilâhî iletişim vasıtalarını vesile kılmayı önermemektedir. Haz ve elem kapsamındaki duygu ve heyecanların eğitilmesi, ahlâkî değerlere uygunluklarının sağlanması duygu eğitiminin hedefleri arasındadır. Yüce Allah, Kur'an'da *helû'* yani haz-elem potansiyelinin ilâhî değerlere uygun bir şekilde eğitilmesini, biçimlendirilmesini istemektedir. İlâhî değer ve ölçüler çerçevesinde şekillendirilmeyen haz-elem potansiyelinin yerilen / kötü / olumsuz karakterler şeklinde tezahür edeceğini bildirmiştir.

IV. Hz. Peygamber'in Hadisinde *Helû'* İfadesi

Peygamberimiz, bir hadislerinde *helû'* ifadesini, Kur'an'da kullanıldığı anlamda ve aynı hususu anlatmak amacıyla zikretmiştir. Hz. Peygamber, "Şer-run mâ fî raculin şuhhun hêliun⁷⁵ ve cubnun hâliun"⁷⁶ yani, "Bencil ve hırslı; korkak ve nefsine uyan kimseden daha kötüsü yoktur."⁷⁷ buyurmuştur. Peygamberimiz bu hadiste *helû'* kelimesini *şuhh* kelimesiyle birlikte "*şuhhun hêliun*" şeklinde kullanmıştır. Burada her iki kelime eş ya da yakın anlamli olarak kullanılmıştır. Hatta önce kullanılan *şuhh* kelimesinin anlamı *helû'* kelimesiyle pekiştirilmiştir.

Arapça'da "*şuhh*", hırsla birleşen cimrilik olarak açıklanmıştır. *Şuhh*'un cimriliğin en ileri derecesi olduğu söylenmiştir. *Şuhh*, *îsâr*'ın (özgeciliğin, diğergâmlığın) zıddıdır. Bu yüzden dâimiler her iki kavramı birbiriyle karşılaştırarak izah etmişlerdir.⁷⁸

Şuhh'un isim kalıbı olan "*şehîh*" ise, elinde bulunmayan şeye sahip olma konusunda hırsla dolu olan kimsedir. Eğer bir şeyi eline geçirirse, onu elinden çıkarma konusunda cimri davranır. Aslında cimrilik *şuhh*'un bir ürünüdür. *Şuhh*, insanı cimri olmaya sevkeder. *Şuhh*, doymazlık, cimrilik ve kıskançlık

⁷⁵ Gözlü "he" harfi ile.

⁷⁶ Üzeri noktalı "hu" harfi ile.

⁷⁷ Ebû Dâvud, Cihâd, 21; İbn Hanbel, Müsned, II/302, 320.

⁷⁸ Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn İbn Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., s. 256; Mecdüddîn Muhammed İbn Yakûb el-Firûzâbâdî, *Besâiru Zevî't-Temyîz*, el-Mektebetü'l-İlmî, Beyrut, tsz, III/300; el-Halebî, II/291.

gibi görüntülerle ortaya çıkabilir. Fakat *şuhh*, bunlardan herhangi biri manasına gelmiş olmakla sınırlı kalmayıp, bunların toplamından meydana gelen ruhsal bir durumu ifade eder.⁷⁹

Helû' kelimesindeki hırslı olma, acıkma anlamları *şuhh* kelimesiyle anlam ilişkisine sahiptir. *Helû'* kelimesinin sahip olduğu anlamlardan birisi de, korkak, endişeli, tasalı, üzüntülü, kaygılı olmaktır. Bu anlam Hz. Peygamber'in hadisindeki "cubnun hâliun" yani korkak, utanmaz, nefesine uyan ifadesiyle ilişkilidir. Dolayısıyla Peygamberimizin hadisindeki açıklamaların tamamı Meâric sûresi 19-21. âyetlerdeki *helû'*, *cezû'* ve *menû'* ifadelerinin karşılığı olmaktadır. Ayetlerde *helû'*, hem *cezû'* hem de *menû'* olgusunu içermektedir. Hadiste ise *helû'* kelimesiyle *menû'* yani insanın şehîh / hırslı olma yanı vurgulanmaktadır. Âyetteki *cezû'* olgusu, hadiste "cubnun hâliun" ifadesiyle açıklanmaktadır. Hadisteki "şuhhun hâliun" ifadesi âyetteki "ve izâ messehû'l-hayru menûâ", ifadesine; "cubnun hâliun" ifadesi ise, "izâ messehû'ş-şerru cezûâ", ifadesine karşılık gelmektedir.

Hız. Peygamber, *şuhh*, *hêli'*, *cubn* ve *hâli'* sıfatlarını olumsuz bir ahlâkî özellik olarak zikretmiştir. Bencilliği, hırsı, korkaklığı bir karakter haline getiren kimseleri insanların en kötöleri olarak nitelendirmiştir. Nitekim konuyla ilgili âyetlerin (70/19-21) zâhiri de *helû'*, *cezû'* ve *menû'*dan olumsuz bir ahlâkî özellik olarak söz etmektedir.

Görüldüğü gibi, Peygamberimizin bu hadisi, Meâric sûresi 19-21. âyetlerinin bir açıklaması, peygamber tarafından yapılmış olan yorumudur.

⁷⁹ el-İsfehânî, s. 256; el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru Zevî't-Temyîz*, III/300; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul, 1990, s. 551.

Sonuç

İlk çağlardan beri insan psikolojisi üzerinde düşünürlerin en çok dikkatini çeken hususlardan biri, insanın hazza eğilim duyması elemnden kaçınması olmuştur. Kur'an'da geçen *helû'* ifadesi ve bu ifadenin izahı mahiyetindeki âyetler, "insanın hazza eğilimli ve elemnden kaçan bir varlık" oluşunu anlattığını düşündüğümüz sözlerdir. Müfessirlerin *helû'* ifadesine getirmiş oldukları genel izahları dolaylı olarak insanın hazza düşkünlüğünü, elemnden kaçmayı tercih edişini anlatır. Bununla birlikte, İbn Keysân, Mâtürîdî, Râzî gibi müfessirler *helû'* ifadesini doğrudan insanın hazza yönelişi ve elemnden kaçışı olarak tefsir etmişlerdir. Kaldı ki, diğer müfessirlerin izahları da anlam itibarıyla aynı sonuca ulaşmaktadır.

Kur'an, *helû'* ifadesiyle daha çok bir karakter yapısını anlatmaya çalışmıştır. Hayatın amacını sadece hazza ulaşma ve elemnden kaçma üzerine kuran, bu eğilimleri doyururken ilâhî değerleri hesaba katmayan kişilerde tezahür eden kişilik yapısı anlatılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte aynı kavramın, haz-elem olgusunun insan doğasında potansiyel olarak mevcut olduğuna işaret ettiği de söylenebilir. Nitekim müfessirler *helû'*dan olumsuz bir karakter olarak bahsederlerken, bunun insan tabiatındaki bir yatkınlıktan kaynaklandığını da belirtmişlerdir.

Kur'an'da *helû'* olgusunun ele alınış amacı, insan doğasındaki bu eğilimin eğitimini sağlanmasıdır. *Helû'*un haz-elem olgusu çerçevesinde ele alındığını söylemiştik. Hazza eğilim ve elemnden kaçış, aslında insanın bütün duygusal yatkınlıklarının ifadesidir. İnsanın tecrübe edebileceği duygu çeşitleri haz-elem olgusu altında toplanmışlardır. Dolayısıyla haz-elem olgusunun eğitiminin sağlanması, aslında insanın bütün duygu ve eğilimlerinin eğitime tabi tutulması manasına gelir. Kur'an, Allah'a iman ve itaate, ilâhî değerlere bağlanmaya dayalı bir kişilik yapısının teşekkülü ile *helû'* eğiliminin de olumlu bir kişilik yapısına uygun olarak şekillenebileceğini açıklar. Kur'an'ın öngördüğü değerlere bağlı kalarak, Allah ile sağlanan sürekli ilişki ve iletişim, *helû'* eğiliminin ahlâkî kayıtlar altında kalmasını temin eder.

Helû' ifadesini, insan doğasındaki nötr bir eğilim anlamına aldığımızda, buna ahlâkî anlamda iyi ya da kötü niteliği veremeyiz. Normal bir insânî eğilim olarak *helû'* yani hazza meyletme ve elemnden kaçınma özelliği, insanın hayatını sürdürmesinde, düzene koymasında, varlığını korumasında muhtaç olduğu bir potansiyeldir. Nötr bir eğilim anlamında kullandığını *helû'* ifadesiyle olumsuz bir ahlâkî karakter anlamında kullandığımız *helû'* ifadesini birbirinden ayrı

düşünmek lazımdır. Şu da bir gerçektir ki, olumsuz karakter olarak *helû'*, varlığını doğal eğilim olan *helû'* üzerine kurar. *Helû'*, tabii bir potansiyel olarak her insana yaratılıştan verilmiştir. Eğer insan iradesini kullanır, kişiliğini ilâhî değerlere göre şekillendirirse, olumsuz karakter anlamındaki *helu'*dan benliğini uzak tutabilir.

Hiz. Peygamber tarafından Kur'an kelimelerine yüklenen anlamlar, bunlara getirilen izahlar, Kur'an'ı anlamaya çalışırken en önemli ve bağlayıcı verilerdir. Kur'an'daki *helû'* (70/19) ifadesini anlamaya çalıştığımız bu araştırmada, aynı kelimenin izahının yapıldığı bir hadis-i şerifin bilgi değeri çok büyüktür. Söz konusu hadiste, *helu'* kelimesi, "şuuh" yani bencillik eğilimini anlatan kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Hadiste dikkat çekilen *helu'* olgusu insanda yerleşmiş bir karakter halinde tasvir edilmiştir. Hazza olan eğilim ölçsüz ve bencilce olduğu için, *helu'* olumsuz bir karakter olarak nitelenmiştir. *Helu'* özelliğinin karşı kutbunda "cubn" yani korkaklık yer alır. Korku, üzüntü, keder, bıkkınlık gibi duygular insana elem verirler. Elem veren uyarıcılar, insanda kaçma, uzaklaşma tepkisi oluşturur. Hadiste, *helu'* haz olgusunu belirtirken, "cubn" yani korkaklık ve kaygı, elem olgusuyla ilişkilidir. Dolayısıyla, mesele hadiste de aynı şekilde iki kutupluluk halinde ele alınmıştır.

Ahlâk felsefesinde iyinin ve kötünün ölçüsü olarak hazzı ve elemi esas alan akımlar, hazzın hangi türünün daha iyi olduğu konusunda görüş ayrılığına varmışlardır. Aristoppos gibi bedensel hazların daha iyi olduğunu kabul edenler olduğu gibi, Epikuros gibi tinsel hazları bedensel hazlara tercih edenler de çıkmıştır. Kur'an, insanı belli bir davranışa yönelten potansiyel olarak gördüğü haz eğilimini ve bu eğilimin etkisiyle kazanılan hazzı tek başına iyinin ölçüsü olarak kabul etmez. Hazlar, özellikle maddî hazlar tek başına en yüksek amaç edinildiğinde, ilâhî amaçlar hayattan dışlandıldığında ortaya çıkan kişilik özelliğini nankör / inkârcı kişilik olarak görür. Bu yönüyle *helu'* özelliğine olumsuz bir anlam yükler. Kur'an'a göre haz nesneleri ve edinilen hazlar, Allah'a kulluğun "şükür" gerektiren boyutunu ihtiva eder. Haz nesneleri ve haz, tek başına iyi ya da kötü değildir. Kur'an'ın istediği şey, hazzın tek başına amaç ve iyinin ölçüsü olamayacağıdır. Elem ve eleme konu olan durum ve nesneler de Kur'an ölçülerine göre Allah rızası için "sabır" imtihanının bir parçasıdır. Bununla birlikte Kur'an, insanın eleminden kurtulma eğilimini ve bu uğurda göstermiş olduğu çabalarını destekler ve ödüle layık bulur.

KAYNAKÇA

- Akarsu**, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, tsz.
- Arik**, İ. Alev, *Motivasyon ve Heyecana Giriş*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Arkonaç**, Sibel, *Psikoloji*, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 1993.
- Arslan**, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996.
- Ateş**, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Bakırcıoğlu**, Rasim, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2006.
- Başal**, Handan Asude, *Gelişim ve Psikoloji*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Başaran**, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara, 1996.
- Baymur**, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Beyzâvî**, el-Kâdi Nâsiruddîn, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Bikâî**, Burhânuddîn Ebu'l-Hasen İbrahim İbn Ömer, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâtî ve's-Süver*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 2006.
- Bilmen**, Ömer Nasuhi, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Binbaşioğlu**, Cavit, **Binbaşioğlu**, Ekin, *Endüstri Psikolojisi*, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1991.
- Binbaşioğlu**, Cavit, *Eğitim Psikolojisi*, Binbaşioğlu Yayınları, Ankara, 1992.
- Bolay**, Süleyman Hayri, *Felsefeye Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Budak**, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000.
- Bursevî**, İsmâil Hakkî İbn Mustafâ, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut.
- Cevherî**, Ebû Nasr İsmâil İbn Hammâd, *es-Sihâh*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1999.
- Cevizci**, Ahmet, *Etîge Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cevizci**, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları, Ankara, 1997.
- Cevizci**, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Kitabevi, Bursa, 2000.
- Cevzî**, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman İbn Ali İbn Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 2002.
- Cezâîrî**, Ebû Bekr Câbir, *Eyseru't-Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Duman**, M. Zeki, *Beyânu'l-Hak*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006.
- Dwelhouvers**, G., *Psikoloji*, Çev. Mustafa Şekip Tunç, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1952.
- Ebû Hayyân**, Esîruddîn Muhammed İbn Yusuf İbn Ali İbn Yusuf İbn Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhîd*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Enç**, Mithat, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yayınları, Ankara, 1990.

- Endelûsî**, Ebû Muhammed Abdulhak İbn Ğâlib İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Erdem**, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, HÜ-ER Yayınları, Konya, 2000.
- Erkuş**, Adnan, *Psikolojik Terimler Sözlüğü*, Doruk Yayınları, Ankara, 1994.
- Esed**, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ezherî**, Ebû Mansûr Muhammed İbn Ahmed, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luga*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001.
- Fadlallah**, Muhammed Hüseyin, *Tefsîru min Vahyi'l-Kur'an*, Dâru'l-Melâk, Beyrut, 2007.
- Fîrûzâbâdî**, Mecdüddîn Muhammed İbn Yakûb, *Besâiru Zevi't-Temyîz*, el-Mektebetü'l-İlmî, Beyrut, tsz.
- Fîrûzâbâdî**, Mecdüddîn Muhammed İbn Yakûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1994.
- Foulqoîé**, Paul, *Pedagoji Sözlüğü*, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994.
- Freud**, Sigmund, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, Çev. Ali Babaoğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- Frolov**, İvan ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Fromm**, Erich, *Kendini Savunan İnsan*, Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1997.
- Gates**, Arthur I. ve diğerleri, *Eğitim Psikolojisi*, Çev. Nemci Z. Sarı, M.E.B., İstanbul, 1968.
- Gökalt**, Ziya, *Felsefe Dersleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.
- Gökberk**, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Gökberk**, Macit, *Felsefenin Evrimi*, M.E.B., İstanbul, 1979.
- Gövsâ**, İbrahim Alâettin, *Çocuk Ruhü*, M.E.B., İstanbul, 1952.
- Gövsâ**, İbrahim Alaettin, *Çocukta Duygusal Gelişim*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1998.
- Guillaume**, Paul, *Psikoloji*, Çev. Refia Şemin, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- Güçlü**, A. Baki ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.
- Güler**, İlhami, *İtikattan İmana*, Ankara Oklu Yayınları, Ankara, 2009, s. 213.
- Halebî**, Ahmed İbn Yusuf es-Semîn, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1993.
- Haçerlioğlu**, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Haçerlioğlu**, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Hicâzî**, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâzih*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991.
- Hume**, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1997.
- İbn Âşûr**, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Suhûn li'n-Neşr ve't-Tenvîr, Tunus, 1990.
- İbn Fâris**, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991.

- İbn Kesîr**, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.
- İbn Manzûr**, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrem, *Lîsânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- İnanç**, Banu Yazgan ve diğerleri, *Gelişim Psikolojisi*, Nobel Kitabevi, İstanbul, 2004.
- İsfehânî**, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn İbn Muhammed er-Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.
- Kant**, İmmanuel, *Pedagoji Üzerine*, Çev. M. Rahmi, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kanûcî**, Ebu't-Tayyib Sıddîk İbn Hasen İbn Ali el-Hüseynî, *Fethu'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1999.
- Karakuşçu**, M. Nail, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, Pelin Ofset, Ankara, 1998.
- Kâsimî**, Muhammed Cemâluddîn, *Tefsîru'l-Kâsimî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994.
- Kâşânî**, Muhsin el-Feyz, *Tefsîru's-Sâfi*, Mektebetü's-Sadr, Tahran, tsz.
- Komisyon**, *Ruhiyat*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.
- Köknel**, Özcan Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982.
- Kurtûbî**, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Mâtürîdî**, Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmûd, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.
- Mâverdî**, Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- Merâğî**, Ahmed Mustafâ, *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Mevdûdî**, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Çev. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.
- Morgan**, Clifford T. *Psikolojiye Giriş*, Çev. Hüsnü Arıcı ve diğerleri, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.
- Morton**, Adam, *Pratikte Felsefe*, Çev. Mukaddes İlgün, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.
- Nesefî**, Abdullah İbn Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1996.
- Ongun**, Cemil Sena, *Psikoloji Dersleri*, Semih Lütüfi Bitik ve Basımevi, İstanbul, 1935.
- Öncül**, Remzi, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, M.E.B., İstanbul, 2000.
- Özlem**, Doğan, *Etik –Ahlâk Felsefesi-*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Öztabağ**, Lütfi, *Psikolojide İlk Adım*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983.
- Pars**, Vedide Baha ve diğerleri, *Eğitim Psikolojisi*, M.E.B., İstanbul, 1970.
- Pieper**, Annemarie, *Etiğe Giriş*, Çev. Veysel Atayman, Gönül Sezer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Plotnik**, Rod, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Tamer Geniş, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009.
- Râzî**, Fahreddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

- Rosenthal, M., Yudin, P.**, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1997.
- Sa'dî**, Abdurrahman İbn Nâsır, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Memmân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996.
- Sa'lebî**, Ebû İshâk Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahîm, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Te fîsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 2004.
- Sâbûnî**, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- Selçikoğlu, H. Şükrü**, *Eğitim Psikolojisi*, Üçgen Yayınları, Ankara, 1962.
- Skirbekk, Gunnar, Gilje, Nils**, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev. Emrullah Akbaş, Şule Mutlu, Üniversite Kitabevi, İstanbul, tsz.
- Sorenson, Herbert**, *Eğitim Psikolojisi*, Çev. Gülten Yazgan, M.E.B., İstanbul, 1968.
- Şevkânî**, Muhammed İbn Ali İbn Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1980.
- Tabresî**, Ebû Ali el-Fadl İbn el-Hasen İbn Fadl, *Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1997.
- Taner, Ali Haydar**, *Psikoloji*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- Thilly, Frank**, *Felsefenin Öyküsü: Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, Çev. İbrahim Şener, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2002.
- Timuçin, Afşar**, *Felsefe Sözlüğü*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2004.
- Topçu, Nurettin**, *Psikoloji*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tuğcu, Tuncar**, *Batı Felsefesi Tarihi*, ALESTA Yayınları, Ankara, 2000.
- Tunç, Mustafa Şekip**, *Psikolojiye Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1949.
- Turgut, İhsan**, *Felsefenin Temel Sorunları*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998.
- von Aster, Ernst**, *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, Çev. Vural Okur, İm Yayın Tasarım, İstanbul, 2005.
- Vorlander, Karl**, *Felsefe Tarihi*, Çev. Mehmet İzzet, Orhan Saadeddin, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi**, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz.
- Yıldırım, Celal**, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz.
- Yıldırım, Celal**, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, tsz.
- Yıldırım, Cemal**, *Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Zemahşerî**, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Çavâmızı't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Zuhaylî, Vehbe**, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991.